

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI

PUBLICATIONS OF THE FACULTY OF LETTERS, İSTANBUL UNIVERSITY

17 AGUSTUS 1988

İSLÂM TETKİKLERİ ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

REVIEW OF THE İNSTITUTE OF İSLAMİC STUDİES

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR—QUARTERLY

Müdür — Editor

PROF. DR. ZEKİ VELİDİ TOGAN

CİLD — VOL. I.
CÜZ — PARTS 1-4
1953

İbrahim Horoz Basımevi
İSTANBUL
1954

Profesör A. Guillaume'ın İstanbul Üniversitesinde «Garpte İslam Tedkikleri» mevzuuna dair verdiği konferanslar.

Londra Üniversitesinde Şark dilleri mektebinin Yakın Şark ve İslâm şubesinin müdürü Prof. A. Guillaume İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin dâvetlisi olarak gelip bu sene 11-17 Mayıs'ta «Garpte İslâm Tedkikleri» mevzuuna dair 5 konferans vermiştir. İslâm Tedkikleri Enstitüsünün teşkili işleriyle muvazzaf Prof. Zeki Velidi Toğan'ın önsözü ile başlanan ve konferansları hülâsa eden son sözü ile biten bu derslerin tam metinlerini veriyoruz.

Z. V. TOGAN :

Fakültemizde İslâm ilimleri tedrisatı kürsüsü ile muvazi olarak kurulmakta olan İslâm Tedkikleri Enstitüsü kendi sahasına ait en yeni araştırmaları selâhiyettar mütehasıslardan öğrenmek maksadiyle doğuda ve batıda İslâm araştırmaları ile tanınmış mümtaz âlimleri davet ederek seri konferanslar verecektir. Şarkın meselâ Pâkistan'da Süleyman Nedvî, Mısırdaki Taha Hüseyin, ve Emin Hülî, İranda Bediuzzeman Füzûzanfer, gibi ileri gelen âlimler ile birlikte Hıristiyan Garbin ve Yahudiliğin İslâm tedkikatiyle meşgul olan bilginlerini dinlemek emelimizdir. Bu mevzu ile meşgul olan bilginler Garbde olduğu gibi Şarkta da mu'tekid yahut lâdinî olabileceği gibi, mu'tekid bilginlerin dahi mevzuu kendisini içten ilgilendiren dini bakımından mütalâa edeceği tabiidir. İslâmlardan dinleyeceğimiz zevat da bu dinin muhtelif mezheplerine mensup olacaktırlar. Yani sünnî âlimlerle birlikte Şî'î, Kadyanî ve İslâmî gibi mezheplerin mümessillerini de dinlemeliyiz. Bir din veya mezhebin mensuplarını başka din ve mezheplere mensup bilginlerin mütalâaları tatmin etmeyebilir. Fakat bizim gayemiz mensup olduğumuz Ehlü's-sünne ve'l-cemaa mezhebinin görüş noktalarını başka din ve mezhep mensubu olan bilginler tarafından tasdik ve teyid ettirmek değil, muhtelif din ve mezhebe mensup âlimlerin İslâmiyeti kendi din ve mezhepleri bakımından veyahut din ve mezhepler üstü bir noktadan nasıl tedkik etmekte olduklarını öğrenmektir. Biz Peygamberimize de nisbet edilen sufiyane al-turuqu ila' Allahi bi'adadi anfus-i 'l-halâiqi, yani Allaha götüren yolların dünyadaki mahlûkatın nefesleri kadar sayısızdır gibi sözleri daima hatırdaki tutmalıyız. Olgunlaşmış bir millet olduğumuzdan dinimizi muhtelif cepheden öğrenen âlimlerin fikir ve mütalâalarını kemali feragatle dinleyeceğimiz tabiidir.

Bu konferanslar münakaşalı olmayacaktır. Bu konferansları idare ile memur olduğumdan dinlerken hatıra gelen soruları bana yazılı olarak vermenizi rica ederim. Bütün soruları konferans serisinin sonunda konferans sahibine, sorular namına ben arzedeceğim veyahut tarafımızdan yapılması icab eden izahat varsa onu da kendilerine arzedeceğim.

Professor Guillaume: It is a great pleasure to welcome you today in the name of our dean, Prof. Macit Gökberk, and in the name of the Islamic Research Institute.

We have invited you here to give the first series of lectures inaugurating the activities of our newly-formed Research Institute.

But before you begin, may I have honor of informing our audience of your scholarly achievements in so far as I am familiar with them.

Prof. Alfred Guillaume'u tanımayanlara biraz tanıtmanın faydalı olacağını sanırım. Profesör, Londra Üniversitesinin Şark dilleri mektebinde ve Oxfordda arabiyat ve ibrânice dillerde ihtisas yapmış. Harbiyumuhi esnasında kaptan rütbesiyle Fransada ve Mısırdaki İngiliz orduları yüksek Komiserliği maiyetinde çalışmış, fakat kendisini en çok Hıristiyan teolojisine ve mukayeseli teoloji tedkikatına hasretmiştir. Bir müddet Durham Üniversitesinde İbrânî ve Şark dilleri profesörlüğünü, bir aralık Londra Üniversitesinde Kütübümukaddese tedkikatı profesörlüğünü yapmış, 1928 de Core isminde bir ruhani arkadaşını ile birlikte Tevratı ve Apocrypha'yı şerhleriyle birlikte neşretmiş, nihayet kendisini Arap diline ve İslam araştırmalarına tahsis etmiştir. Bugün Londra Üniversitesi Şark ve Afrika tedkikatı mektebinde Arab dil ve edebiyatı profesörü ve bu mektebin Yakın ve Ortaşark kısmının müdürüdür. Kendisi Dimaşk ve Bağdad Arab İlim Aka-

demilerinin de üyesidir. İslâm tetkikatına ait neşriyatı bilhassa rivayetler ve hâdiseler, İslâm ve Hristiyan teolojileri mukayesesi üzerinedir; bu yüzden Peygamber, siyeri Kur'an ve hadis ile en çok meşgul olmuştur. Sehristani'nin Nihayet ül-ikdam fi ilmi'l-ke-lâm kitabının tenkidî bir surette neşretmiş, aynı Şehristanî ile St. Thomas Aquinas'ın teoloji mekteplerinin mukayesesine dair bir eser neşretmiş. Bir de Peygamberin siyerinde en büyük otorite olan Muhammed İbn İshak'ın Siretü 'n-nebî'sinin metnini İngilizce tercümesiyle ve diğer kaynaklarla karşılaştırarak şerhleri ile birlikte yeni baştan neşre hazırlamıştır. Bu da 1000 sayfa tutan büyük bir eserdir. Bunun üzerinde uzun senelerden beri çalışmıştır. Arap edebiyatı sahasında da bilhassa Ebu'l-Atahiye ve Ebu'l-Alâ'al-Mu'arrî üzerinde çalışmaktadır. Ayrı eserlerinden «İslâm Rivayetleri» ve «İslâm mirası» mevzuları üzerine kitapları çıkmıştır. Bir de İncil'de Hazreti Muhammedin ismi zikredilmesi meselesine dair İbn-İshak'ın kaydı üzerinde bir enteresan makale neşretmiştir, ki tarafımdan tercüme edilmiştir. Prof. Guillaume bütün gördüğüm eserlerinde bir inanan Hristiyan âliminin diğer dinlerin kıymetine ne derecede değer verebildiğini, dinlerin müsavi haklarla yanyana ve zamanın şartlarına uyarak yaşamaları zaruretinin nasıl feragatle müdafaa edilebileceğini gösteren bir araştırmacı olarak görülmektedir. I now have the great honor, Professor Guillaume, of turning over this rostrum to you.

PROF. A. GUILLAUNE:

Herşeyden önce, Hristiyan ve İslâm teolojileri arasındaki muvazi noktalar, ve İslâmî rivayet ile ilgili mevzular üzerinde konuşmam için, Edebiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Macit Gökberk ve Prof. Zeki Velidî Togan tarafından yapılmış olan nazıkâne davet neticesinde sizlere hitap etme şeref ve imtiyazına ne kadar değer verdiğimi belirtmek isterim. 1951 de, 22 ci Milletlerarası Müsteşrikler kongresi bu tarihî şehirde toplandığı ve Üniversitesinin misafirperverliğini tathîm zaman teşekkül eden bu dostluğa yenilemekten bilhassa memnunum.

Bu birinci konuşmada, Garpte dinî rivayet'lere ait yeni araştırmaları, vahiy doktrininin tetkik edilmiş şekli ile Hristiyan ve İslâm teolojileri üzerinde, mesned mahiyetindeki esas eserlerden sonuncularının yazılmış olduğu Orta Çağlardan beri felsefî görüşümüzde yer almış bulunan geniş değişiklikler hakkında bir kaç şey söylemek istiyorum. «Mesned mahiyetindeki eserler» tâbiri ile, ananeye çok sadık çevrelerin hüsnü kabulüne mazhar olmamış daha sonraki tetkiklerden ayırmak üzere Hristiyan ve Müslümanların çoğunluğu tarafından kabul edilmiş olan eserleri kast ediyorum.

İkinci ve üçüncü konuşmalarda, İslâmî rivayet'in edebî ve tarihî tenkidi ve Şeriat'ın teşekkülü bahis mevzuu olacaktır.

Dördüncü ve beşinci konuşmalarda ise, meselelerin aynı olduğunu ve çok kere aynı cevapların verildiğini gösterecek surette, Hristiyan ve İslâm felsefesindeki başlıca tezleri ele almak istiyorum.

Son konuşmada, modern dünyada, teistik dinin fikrî hayattaki vaziyetini hülâsa-ten izah etmeğe çalışacağım.

DİN'in modern tetkiki:

Garpte, Kitabı Mukaddes ve Hristiyan Rivayet'i, iki sınıf âlim tarafından tetkik edilmiştir. Birincileri: alâkaları sırf akademik olanlar, yani, dini, külliyyen, insanın muhi-tine karşı ruhî tepkileri olarak izahı mümkün ve tamamile beşerî bir hâdise olarak kabul edenler. Bunlar, animizm'in, totemizm'in ve ruhlara tapmanın en eski şekillerini tetkik ederler ve yerle gök'ü yaratan şahsiyetle, bir Allaha inanmayı öğreten dinlerin meydana gelişini, sadece, öteki iptidai akidelerin tekâmülî bir inkişafı olarak görürler. Bunlara göre, din esasında bir hakikat değildir. Ortada Allah denilen bir şey yoktur, binaenaleyh, ilâhî bir iradenin vahy'i denilen birşey de olamaz. Bunlar, mukaddes metinlerde ve dinî rivayetlerdeki herşeyin, kendini bir aldatma olarak, veya kendi ta-

insan zihni bu tebliği, fert olarak peygamberin ifade şekline göre tertip etmeğe zorlanmıştır. 5) Dinde, benimsenmesi için insanın çapına göre derecelerle nakledilmiş bulunan bir tekâmül vardır. 6) Dinde, umde ve telkinlerin bazıları geçici bir mânaya sahiptirler, halbuki, Varlıktan ve Allahın mükemmel tabiatından bahseden diğerleri, adalet, merhamet, aşk ve iyilik hakkındaki ahlâkî emirler kadar ebedîdirler.

Bu maddeleri sırasile ele alarak tetkik ediyoruz: 1) ve 2): Eğer kitaplar ilâhî bir şekilde kelimelerle ilham edilmiş olsalardı, hatadan salim olurlardı, halbuki, insanlara gelen ilham mahsulü olunca bu kitaplarda beşerî hatalara yer kalabilir. Eğer kitaplar Allahın kelimelerini saklasaydı, yazıldıkları zaman inanıldığı gibi bu gün de aynı derecede doğru olurlardı, halbuki böyle değildirler. Tevrat'ta Tekvin, kısım 1 de ve Kur'an'ın Kaf suresinde «Gökleri ve yeri ve her ikisi arasındaki herşeyi altı günde yarat-tık» diye söylendiğinin aksi olarak, bu dünyanın altı günde yaratılmadığını biliyoruz. Modern ilim, bize, Dünyanın kâinat öncesi gazlardan, bu gün içinde yaşadığımız dün-yaya gelmesinden önce milyonlarca senenin geçtiğini ve insanın aşağı hayat şekillerin-den tekâmül etmesinden önce daha da fazla milyonlarca senenin geçtiğini, ayrıca şu anda da sayısız başka dünyaların vücutta gelmekte olduğunu öğretmektedir. Keza, düşen yıldız parçaları tabii hâdiselerdir ve şeytanların ateş savurmaları ile hiç bir alâ-kaları yoktur. Bugün yanlış olduğu bilinen bu ve buna benzer eski inançlara ait misal-ler çoğaltılabilir. Dinî görüş zaviyesinden bakılınca, dünyanın altı günde yaratılışı, Allahın sevkedici eli altındaki tedricî tekâmülün iptidai bir izahıdır; fakat harfiyyen an-lamak icap ederse, vakianın bir ifadesi değildir.

3) Bütün dinî kitaplar, diğer kitaplar gibi, kendi günlerinin damgasını taşırlar. Bize sahibinin ne bildiğini ve neyi de bilmediğini gösterirler. Meselâ, bir İbrânî pey-gamberinin yazılarında, bir İranlının ismini zikredilmiş görürsek, peygamberin, İranlı-ların yakındağuda hâkim oldukları bir zamanda yaşadığını veya kitap sahibinin İran vesikalari ile temas temin ettiğini anlıyabiliriz. Aynı şekilde, Kuranda, Jonah peygam-berin Yunus olarak zikredildiğini gördüğümüz zaman, ismin, muhakkak surette bir Yu-nan kaynağından alınmış olduğunu anlıyabiliriz, zira Jonah peygamber yaşadığı za-man ne kendisi ne de kendi halkı, sonunda bir «s» bulunan bir Yunus ismini işitmemiş-lerdir. Aynı şekilde, Garp âlimleri, Hicaz Araplarının, İsmail adını, Yahudi havraları dışında işittiklerini inkâr eden modern Arap yazarlarının tarafını tutacaklardır, zi-ra eğer işitmiş olsalardı, ismini doğru şekilde Yasma'îl olarak yazarlardı.

4) Peygamberler ayrı ayrı ele alınırlarsa, yazılarının, bizim kendi yazılarımızda kullandığımız aynı üslûp hususiyetlerle damgalanmış olduğunu görürüz. İyi olsun kötü olsun alıştığımız bir üslûpla yazılır. Ahdî Atik ve Cedit'i yazanlardan herbiri kendisini başkalarından ayıran hususi bir üslûba sahiptir. Eğer peygamberlerin mu-kaddes sayılan kitaplarının hepsi Allahın kelâmı olsaydı, aynı üslûpta olurlardı, fakat hakikatte böyle değildirler. Kur'an'ın üslûbu, Muhammedin harikulâde gelişmiş konuş-ma kudretini aksettirir, o kadar ki, Hristiyan Araplar, bana, Kur'an'ın dilindeki güzelli-ğin tesirini derinden hissettiklerini söylemişlerdir. Fakat bu kitap bile gramer hataları ve bizzat Allah tarafından söylenen bir kitaba uygun düşmeyen değişik kıraatları ihti-va etmektedir. Bu değişiklikler, hristiyan Kitabı Mukaddesindeki metin değişiklikleri gibi az ehemmiyeti haizdir, fakat tek bir tane bile olsa, yanlışlık hususundaki id-diaları çürütmeye kâfi gelebilir.

5) ve 6) Dinin uzun tarihi boyunca, her zaman kolaylıkla farkedilmeyen ve arasına duraklama safhaları da geçiren bir nevi tekâmül vardır. İnsanın, Allahın taşlarda, ağaçlarda veya kuyularda ikamet ettiğini düşündüğü bir devir vardı ve bu gibi inanç-ların bakıyyelerine Hristiyan ve Müslüman ülkelerde bugün dahi değişik bir şekilde raslanmaktadır. Yani, bu gibi maddeler, azizlerin ve velilerin mekânı olarak kabul ediliyor. Peygamberler hep beraber bu şekildeki fikirleri itham ettiler. Dinin ahlâkî esası, insanın, Allahın mukaddes kitaplar vasıtasile ifade edilen irşad ve tenbihleri karşısındaki mesuliyeti ve Allahın yakınlığı hissidir. Fakat halk menkulatının temeli daima, Allahın otoriter sözü ve iradesi olduğuna inanılan rivayetlerdir. Alelâde bir in-san, mukaddes kitabında veya hemen hemen aynı derecede hürmet edilen rivayetler külliyyatında bir ifade bulursa bu ifadenin daimî veya geçici bir mefhumu belirtmiş olması hususuna bakmadan, bunu takip etme temayülünü gösterir. Yiyecekler husu-

sunda bu gibi talimler, şüphe götürmez bir surette, eski ve iptidai tabuların bakıyyesidir. Hristiyanlar, Cumaları et yemiyen ufak bir azınlık müstesna, bu yemekler hakkındadır, bunların insanın içinden çıkan şeyler değil bilakis insanları yalan söylemeğe, iftira atmağa ve kötü konuşmağa sevk eden şeyler, yani daha ziyade insanın ağızından çıkan şeyler demek olduğu fikrine tâbi kahrılar, ve bugün bu kanaat çok koyu yahudi ve müslüman çevreleri hariç bütün mahfillerde kuvvetle yaşamaktadır. Bugün Garpte, bir tarafta ahlâkî ve ruhî, diğer tarafta da günlük hayatın basit meseleleri arasında bariz bir ayrılık vardır. Meselâ bugün bıçak, çatal ve kaşıklarla yemek yiyoruz; İsa ve Muhammet ise parmaklarile yemişlerdi. Biz bu usullerden birinin diğerinden daha iyi olduğunu söylemiyoruz, fakat hiç birinin de dinî bir mâna ifade etmediğini iddia ediyoruz.

Bugün, maddiyatçı bir medeniyet karşısında, Hristiyanlık ve İslâmîliğin problemleri bir ve aynıdır. Medeniyetin modern ceryanlarına, ilmî keşfin gelişmesine, ve bir zamanlar doğrudan doğruya Allahın yaptığı işler olduğuna inanılan şeylerin asrımızdaki sadece mihanikî izahlarına aşına olan münevver bir insan, nasıl olur da ilâhî vahiyelere inanabilir? Dünyanın menşei meselesi, yani zaman içinde mi yoksa ebediyette mi, bir başlangıcı var mıydı sualı, geçmiş günlerin, ileride göreceğimiz gibi, eskiler ve Orta Çağdakiler tarafından aynı şekilde münakaşa edilen, müziç suallerinden birisiydi. Tatmin edici bir cevap vermenin aynı derecede güç olmasına rağmen, bugün, bu sualler, tamamile ayrı esaslara göre münakaşa edilebiliyorlar. İnsanın bu seyyarede, hayatının başlangıcındanberi, iktisadî, içtimai ve siyasî yükselmeler daima vukua gelmiştir. Fakat tarihte ilk defa olarak, hemen hemen dünya nüfusunun yarısı tarafından Allah fikrinin tam kendisine ve insanın gerek Allaha ve gerekse hemcinsine karşı olan vazifeleri aleyhinde bir meydan okuma mevcuttur. Böylece, modern insanın Allaha olan münasebeti meselesi, zamanın icap ettirdiği en mübrem meseledir, ve eğer, çoğunluk bir cevap bulup, haklı olduklarına diğerlerini de inandıramazlarsa, halis maddecilik saltanatının, bir iki asır içinde her yerde hüküm sürmesi ihtimal dahilindedir. Bu yüzden bir emir karşısında bulunuyoruz. Dinin, modern bilginin ışığı altında tetkik edilmesi ve muhtelif din mensupları arasında gittikçe kuvvetlenen bir anlaşma vücuta gelmesi icap etmektedir, ve bu anlaşma, bütün insanların - modern fikir mektepleri ve üniversiteler çevrelerinin içtihatlarına zarar getirmemek şartile - kendilerinin inandıkları veya inanılması telkin edilebilecek olan akidelere dayanması gerekmektedir.

Geçmişte, Hristiyanlık ve İslâmîyet, Aristo'nun meydan okumasile uğraşmaya mecbur kalmışlar ve farklı derecelere muvaffak olmuşlardı. Fakat, sade, bazı felsefî prensipleri kabul ederek, bazen de diğerlerini reddederek muvaffak oldular. Bugün de buna benzer bir gayret gösterilmelidir. Her iki din de, mebdelerine gitmek ve bilhassa bu rivayetten çıkarılan prensipleri tetkik etmek mecburiyetinde bulunmaktadır.

Gelecek konuşmanın mevzuu bu olacaktır.

II. ci Konferans

İslâmî Rivayet (1)

Dar mânada konuşursak, rivayet (hadis) tarihin temeli olmalıdır. Rivayet, mevzuu ve dinî mülâhazalara veya diğer âmillere bakmaksızın, eskilerin söyledikleri ve yaptıkları şeyler hakkında bilgi veren vesikalardan ibaret olmalıdır. Zamanımızda, tarih, umumiyetle vesikalardan, mülâkatların resmî kayıtlarından, mektuplardan, haberlerden ve görenlerin şahadetinden ibarettir; fakat eski günlerde vaziyet aynı şekilde değildi. Bu kadar çok yazmağa hacet yoktu, çünkü insanların ekseriyeti okuma bilmiyorlardı, yazı malzemesi güç ele geçiriliyordu ve gündelik hayatın vakıaları, hâtıra defterlerine kaydedilmiyordu. O günlerde, insanlar, kendi hafızalarına ve atalarının kendilerine söylediği hikâyelere güveniyorlardı. Şiir bile ağızdan ağıza nakil suretile yaşıyordu; şairin ölümünden çok sonraya kadar, divanlarda toplanmış bir halde bulunmuyordu.

En eski rivayet kitapları ile, daha sonraki hukukî kıymeti haiz hadis külliyyatı arasında sun'î bir tefrik yapılmıştır. Bu itibarî tefriki ve rivayetlerin sınıflara ayrılmasının sebeplerini anlatmaya girişmeden önce, aralarında Muhammed İbn İshâq'ın meşhur Sîre'sinin, bize kadar intikal etmiş büyük eseri de bulunan, en eski rivayet külliyyatına kısaca bakmayı teklif ediyorum. Kitabında, ilk defa, ve ilâve edebiliriz ki yegâne olarak, tam ve anlayışlı bir şekilde, Muhammed Peygamberin hayatını buluyoruz. İslâmî-leşef artık mevcut değildir. Bunun, ancak, İbn Hişam tarafından kısaltılmış olan bir şekline sahibiz. İbn Hişam, bazen tamamiyle farklı olan Yunus İbn Bükeyr'in rivayetinden haberi olduğunu şurada burada gösteriyorsa da, kitabının tertibi El-Bekkâtî rivayetine dayanmaktadır. Birinci eserden bir çok kısımlar Fas'taki Karaviyyin kütüphanesinde mahfuz kalmıştır. Büyük tarihçi Taberî, Yunus ve Selâme' rivayetlerini takip etmiştir. Bir çok batılı âlimler, Muhammedin hayatını, ellerine geçen malzemeye göre yazmışlardır, fakat şimdi elde bulunan bütün kaynaklar hesaba katılınca kadar, Peygamberin hayatının tenkidî bir tarihini yazmak için zamanın erken olduğu şüphesizdir. El-Vaııı'dın tam metni hiç neşredilmemiştir, ve her ne kadar, Wellhausen, mevcut olduğu bilinen yegâne elyazmasına dayanan bir tercüme hülâsası yapmışsa da, bu icmal, tam mânasile memnuniyet verici sayılamaz. Geçenlerde, Kahirede basılan metin, Von Kremer'in, metnin sadece üçte bir kadarını ihtiva eden edisyonunun yeni baskısından biraz daha iyicedir; kendisinde bulunan el yazması da bir çok ciddî hataları ihtiva etmektedir. Genç bir mesai arkadaşım, tam metni neşre hazırlamaktadır ve yakında neşredileceği ümit edilmektedir, zira, hali hazırda, metnin ihtiva ettiği bilgi, Wellhausen'in, bazı yerlerde yanıltıcı olan icmalinden alınmıştır. Daha fazla malûmat, yukarda bahsedilen Yunus İbn Bukeyr rivayetinin elyazmasından ve İbn Kesîr'in *Al Bidaye va'l-nihâye*'sinden elde edilebilir. Taberî'de, Süheylî'de, ve İbn Hişam'ın tevsî ettiği eserden iktibas eden müelliflerde değil de, İbn Hişam'dan, doğrudan doğruya iktibas yapan yazarlarda bulabildiğim kadar fazlasile, neşredilecek bir tercümede, İbn İshâq'ın eksik metinlerini yerine koydum ve Fas'taki elyazmasında bulunan İbn Bukeyr rivayetinin parçalarının gelecekte bir edisyonunda, bunu İbn Kesîr'in aynı kaynaktan yapılan iktibasları ile mukayese ettim.

Fakat, İbn İshâq, Muhammed'in hayatını yazmağa teşebbüs eden ilk kimse değildir. Musa İbn Uqbe, onun daha yaşlı bir muasır idi. Elli yıl kadar evvel, Prof. Sachau, Musa İbn Uqbe'nin kaybolmuş *Magazi*'sinin, bize, Berlinin eski Kraliyet kütüphanesinde mahfuz bir elyazmasında vasıl olan, yirmi kadar parçasını neşretti. Bunların ehemmiyeti büyüktür, zira, Musa İbn Uqbe'nin eserinin, peygamberin anlayışlı bir haltercümesi olduğunu, sadece seferlerinin bir tarihi olmadığını ortaya koymaktadırlar. Bazı eski salâhiyetli şahıslar, onun eserini İbn İshâq'ınine üstün buldular, halbuki, daha sonraki nesiller ötekilerin fikrine iştirak etmemiş görünüyor, aksi halde, kitabı bize kadar intikal etmiş olacaktı. İbn Hişam'ın, İbn İshâq'ın eserini ele alması, onu halka daha fazla kabul ettirmiş ve böylece onun tasnifi, Musa İbn Uqbe'nin rakip eserini ortadan kaldırmış, demek mümkündür. Musa İbn Uqbe'nin eserinin epey bir kısmı, Süheylî ve İbn Seyyid al-Nas gibi kendisinden iktibaslar yapan daha sonraki yazarlardan temin edilebilir.

Peygamberin haltercümesine gösterilen ilk alâkaların en mühim şahidi Vehb İbn Munebbih' (34-110)in *Magazi*'sinin parçalarıdır. Vehb'in böyle bir kitap yazdığını sizin büyük Kâtip Çelebiniz de teyit eder. Edebiyat tarihi bakımından, bu külliyyatın en mühim cephesi, muharririn, islâmiyetteki ilk yazarların çoğu gibi, bir rivayete teminat veren «isnad» veya «mehazlar silsilesi»ne alâka göstermemiş olmasıdır. Vehb İbn Munebbih, tasvir ettiği hâdiselere zaman bakımından o kadar yakın yaşadı ki, herkesin bildiği vakıalar için kaynaklar zikretmeğe bizden daha fazla ihtiyacı yoktu. Göreceğimiz ki, müellifler, vakıanın zamanından uzaklaşıkça, isnad'ın daha tamam olması, rivayet edebiyatının bir kaidesi olmuştur. Başka kelimelerle diyecek olursak, eğer bir müellif, bir vakadan üç asır sonra yaşarsa, rivayet ve hadisin nakledildiği şartlar hakkında, o hadisi ilk defa rivayet eden râvî'den daha fazla bilgi edinmek ister. Gelecekte konuşmada bu noktaya tekrar döneceğiz.

Tamamile pratik gayeler için, şimdilik elimizde, eski eserlerden parçalardan başka bir şeyin bulunmadığı bu zamanda, Araplar arasındaki İslâmî rivayetlerin mahiyetini ve gelişmelerini tesbit yolundaki araştırmada, başlangıç noktası olarak, İbn İshâq'ın Sîre'sini almamız icap ediyor. Bu eser, tarihin, efsanenin, ve tesadüfî, belki de arızî olarak hukukî rivayetin çok enteresan bir halitasıdır. İçinde, Peygamberin Mekke'deki ilk günleri, vazifesi, harpleri, ve Arabistanın taçsız hükümdarı olarak zaferi hakkında, meydana çıkarabildiği her şeyi toplamıştır. Bizim ilgimiz, eserin edebî ve tarihî hususiyetiyedir, fakat ortaya çıkan portrenin, kendinden önce veya zamanındamberi herkesten daha iyi olarak, inatçı yurttaşlarını birleştirmesini bilen en kabiliyetli bir önderin, güçlülere ve hayal sukutlarına galebe çalan ve nihai gayesinden katiyen şaşmayan bir insanın portresi olduğunu söylemek yersiz olmasa gerek.

Bu tarihî şahsiyetin etrafında, bugün sade ilmî zihniyeti incitmiyen, fakat Muhammedin beşerî büyüklüğünden de bazı şeyler kaybettiren, mucizevi vakalara ait efsaneler örülmüştür. İbn İshâq'ın eserindeki bu gibi hikâyeler, daha sonraki Hadis külliyyatındakiler kadar fazla sayıda değildir, fakat, daha Hicrî ikinci asrın ortalarında Arap İslâmiyetinin de, kahramanının etrafını, olduğu gibi kabul edildiği takdirde, onun yerini tarihte anlaşılmasız hale getirecek, inanılmaz hikâyelerden bir hâle ile sarması sebebiyle, daha eski dinlerin yolunda olduğunu gösterecek kadar fazla sayıdadır; zira, Allahtan gelen bir kudrete sahip bir insan, niçin zilletlere ve ıstıraplara maruz kalsın, niçin bir mucize göstererek güçlülüklerden bir anda kurtulmasın. Bu suretle, ağaçların yürüyerek ona gölge yaptıklarını ve ihtiyacı kalmayınca eski yerlerine döndüklerini okuduğumuz zaman, böyle mucizevî kudretler elinde ise, - ki elinde olmadığını Kur'an'da ehemmiyetle ifade eder, - Araplar arasındaki çok ilâhlılığa karşı ıstıraplı mücadelesinin tarihçesini izah edilemez olarak kabul etmekten kendimizi alamıyoruz. Kaldı ki, Araplar, eğer kendilerine bir mucize gösterirse onun risaletini kabul edeceklerini ifade etmişlerdi.

Bu hususta İbn İshâq'ın Sîre'sinin irşat edici taraflarından birisi, haberlere karşı şüpheciliğini tebarüz ettirîş tarzıdır. Burada münakaşa edilmesine lüzum olmıyan sebeplerle, bir hikâyeden şüphe ettiği zaman, bir ifadeyi inkâr etmiyor, fakat başına «za'ama» «za'amu» yani «iddia etti veya ettiler ki» kelimelerini veya daha ince ifade edilmiş şu şüphe ibaresini «fi ma zukira li» yani «bana söylendiğine göre» yi ekliyor. Bu son ifade, Muhammed namaz kılarken, kendisini dinliyen cin hikâyesi hakkında kullanılmıştır. Bu sebeple, ara sıra, kendi fikrini de ifade etmiş olduğunu görmek çok enteresandır. İsrâ veya Mekke'den Kudüs'e gece seyahatini ve göçe çıkışı anlatırken «beleganî» yani «bana ulaştı ki» kaydıyla başlar ve arkadan gelecek hikâyeyi muhtelif kimselerin kendilerine söylenmiş olan şekillerinden toplayıp birleştirdiğini ifade eder. Bütün mevzuun, bilhassa anlayış sahibi kimselerin ilgilendikleri imanın bir imtihanı olduğunu söylüyerek devam eder. Bu, muhakkak ki, Allahın bir fiili idi, fakat bunu hakikaten mi vukua geldiğini, yoksa hayalî bir tecrübeden mi ibaret olduğunu bilmiyoruz. Bu fikir, en ince surette, «keyfe'sâ'e» yani «Allah nasıl istediye» kelimelerinde ifade edilmiştir. Bu, bazen bir rüyanın, bazen bilfiil hareketli bir seyahatın mütenakız ifadelerinde vazihen anlaşılır. Birinci fikir, sure 17. ayet 62 tarafından da desteklenmektedir. «Sana gösterdiğimiz bu rüyayı, insanlara deneme olsun diye yaptık». İkinci fikir ise, araziye tabiat üstü hayvan sırtında kat ederken bir bedveden su alıp içişi hikâyesiyle desteklenmektedir. Bu suretle İbn İshâq, okuyucuyu kendi fikrini seçmekte serbest bırakmaktadır. Bu ikinci hikâye, İbn İshan'ın «dikkatimi çekti» dediği hikâyelerden birisidir.

Bu menkibenin menşeinin, Sure 17, ayet 1 de bulunması hususunda pek az şüphe olabilir. «Suphan Ona ki, kulunu, ayetlerinden bazılarını göstermek için, Mekke'den, etrafını mübarek kıldığı Mescidi Aksa'ya geceleyin yürüttü». Neden ve nasıl, bu esrarlı Mescidi Aksa, Kudüs şeklinde tefsir edildi? İbn İshâq, ikinci asrın birinci yarısında yazdığı zaman, muhakkak ki aralarında böyle bir alâka vardı. Diğer taraftan, Buharî ile Müslim de ve Taberî tefsirinde cennetin en son ibadet yeri olduğunu düşünüyordular, ve böylece İsrâ'yı Mirac'la birleştiriyorlardı. Sure 30. Ayet 31 de, Filistinden «adna'l-ard» yani «en yakın ülke» olarak bahsedildiğine göre, Muhammed'in Kudüs'e «uzak» olarak işaret edeceği, muhtemel görünmemektedir. Bu mevzuda, batıda, bir çok

şeyler yazılmıştır, ve umumiyet itibariyle Kudüs'ün bu hikâyeye, Emevî'ler tarafından sokulduğunu kabul edenlere tabi olmak, en akıllıca bir yol görünmektedir. Halife Abdülmelik'in, Kudüs'ü Mekke'ye rakip bir hac yeri olarak ortaya çıkardığını biliyoruz, ve «Beytül Makdis'te bir dua, diğer ibadethanelerdeki bin duadan evladır» (İbn Mâçe 102) gibi, Peygambere atfedilen hadisler, bu yeniliği meşru hale getirmek için uydurulmuşlardı, ve bu sebeple hayatının büyük bir kısmını Emevî'ler zamanında geçirmiş olan İbn İshaq'ın bu görüşü desteklemesi imkânsız değildir; bhusus, kendisi, Emevî idaresinde resmî bir vazifesi olan El-Zuhrî'nin arakadaşı olduğuna göre bu çok mümkün bir şeydir. Ayrıca, Emevî halifesi Muaviye'nin de El-Zuhrî gibi, İsrâ hikâyesi hususunda, İbn İshaq tarafından salâhiyetli mesned olarak gösterilenler arasında zikredilmesi pek mânâlıdır.

Bana öyle geliyor ki, al-Aksâ denilen bu sır halinde kalmış caminin mevkiine dair delil, Vakıfî tarafından verilmektedir. Kendisi diyor ki: «Bir camiden al-Cirana'daki Cami-al Aksâ'dan diğer bir camiye, vadiyi aşarak yapılan bu gece seyahati Mekke'de vuku bulmuştur, ve Allahın mübarek kılmasına burada, yani, Mescid-i Haram ve etrafındaki beldede, intizar edilecektir». Maamafih, bunun ifasını bekleyenler için, Kudüs'ün daha sonraki tarihinde, birbiri arkasından gelen harpler, katliamlar ve zelzeleler, bu mübarek kılma vadinin merkezi Kudüs olduğunu söyleyenlerin lehine değildir. Ayrıca, o mescid eğer gökte ise, Allahın, onun «etrafını mübarek kıldığı» nı söylemeğe neden lüzum görüldüğünü insan bir türlü anlıyamıyor. Gökte idiyse, mübarek kılınmış olması muhakkaktı. Bu suretle, El Vaqıdî, bize, Mekke civarında Mescidü Aksâ denilen bir bina olduğunu söylediği zaman, bu parçanın Kuranda anlatmak istediği şeyi tam olarak izah ettiğini, akli selimimiz bize temin ediyor.

Burada İsrâ - Mirac kıssası diğerlerinden ayrı olarak ele alındı; zira, Arap rivayeti tarihindeki en irşad edici örneklerden birisidir. Çünkü o hemen, daha başta, tarihle ve hakikat dünyası ile alâkasını kaybetti, ve Arap yazarlarının tesiri ile, ve Dante'nin Garpte, her yerde ve her zaman en büyük Hıristiyan şiiri olarak tanınan, İlâhî Komedyasında zirvesine ulaşmış dinî tahayyülün, en yüksek derecelerinden bazılarında kendisini gösteren rabitasız fakat zengin bir destan haline geldi.

Şimdi, sizden Yunus İbn Bukeyrin İbn İshaq'tan yaptığı bir rivayeti beraberce mütalâa etmenizi rica edeceğim. Bu hikâyeye, rivayetin ellerde nasıl işlendiğini göstermesi bakımından çok aydınlatıcı mahiyettedir, ve münakaşasız olarak, daha önceki şekil olan hikâyeye ile ilk defa kimin oynadığı meselesini ortaya çıkarmaktadır. Fas elyazmasınının 37 ci yaprağında şu kaydı buluyoruz: Yunus, bize İbn İshaq mehozına dayanarak şöyle söyledi; İbn İshaq demiş ki: «Bana söylendiğine göre, Allahın resulü, Zeyd İbn-Amr ibn Nufeyl'den bahsederken şöyle demiş: «Putâ tapma hususunda beni azarlayan ilk kimse o oldu: (İnnehu kâna la avval-â man 'âba alayya l-avsân) ve bana putlara ibadeti yasak etti. Tâif'ten Zeyd İbn Hârise ile birlikte gelmişim. O vakit Mekke'de yüksek bir yerde oturan Zeyd İbn Amr'ın yanından geçiyorduk. Kureyşiler, onu, dinlerini terkettiği için ayıplamış ve halka teşhir etmişlerdi ve o da aralarından çıkıp gitmişti. Beraber yere oturduk. Yanımda bir çıkın vardı; içinde putlara kurban edilen etlerden vardı; çıkını Zeyd İbn Harise taşıyordu, ben de Zeyd İbn Amr'a ikram ettim. O zamanlar daha delikanlı idim. Dedim ki: «Amca biraz bundan yesene». Cevap verdi: «Bu, muhakkak, putlara kurban edilenlerden bir parçadır.» Ben de «evet» deyince, «Yeğenim» dedi, «Abdul-Muttalib'in kızlarına sorarsan, benim bu kurbanlardan yemediğimi, ve yemek te istemediğimi sana söylerler». Sonra, beni, puta tapmaktan dolayı azarladı, ve puta tapmaclarla onlara kurban verenlerden küçümsiyerek bahsetti ve şöyle dedi: «Onların değeri yoktur, insana ne zararları ve ne de faydaları dokunur.» Resul sonra ilâve etmiş: «Ondan sonra ne putlarından birisine bilerek dokundum, ne de Allah beni resulluğuyla taltif edinceye kadar kurban adadım.»

El yazmasında, bu hadisi, Yunus'un al-Mas'ûdî'den, onun Nufeyl ibn Hişam'dan ve onun da babasından naklettiği, aynı mealde, daha kısa bir hadis takib eder. Ve şu kelimelerle biter: «O günden sonra, Resulün, bir puta kurban edilmiş bir şeyi yediği görülmedi.»

İbn-Hişam'ın naklettiği metinde, İbn İshaq, sadece, Zeyd'in, putları ve putlara ikram edilen gövdeleri, kamı ve eti terkettiğini, ve kız çocukların öldürülmesini yasak

ettiğini söyler. Süheylî, Buharî'nin, Abdullah İbn Ömer'in katî otoritesine dayanarak şöyle söylemiş olduğunu bildirir. Peygamber, Zeyd'e, Belde'nin aşağı taraflarında, kendisine vahiy gelmeden önce rasgelmış; Peygambere bazı yiyecekler getirilmiş veya kendisi Zeyd'e yiyecek ikram etmişti. O da, «ne senin putlara kurban ettiklerinden yerim, ne de üzerinde Allahın ismi zikredilmemiş olanları» diyerek yemeği reddetmişti. Zeyd, Kureyşîleri, kurbanlarından dolayı ayıplardı. Burada eski bir rivayetin izi olmasına rağmen, Peygamberi, Zeyd'in itabından tenzih etmek için ne kadar çok değışiklik yapılmıştır. Fakat Süheylî, bu güçlüğü farkına varmıştı. Yunus tarafından nakledilen bu rivayeti şüphesiz biliyordu, ve şerefin Peygambere ait olması açıkça gerektiği halde, nasıl olup ta Zeyd'in Cahiliyye devrinde böyle bir tavır takındığı meselesini ortaya sürerek bununla uğraşmaya girişmiştir. Verdiği bir çok sebepler arasında, şu akli selim delili de vardı. Eğer, Resul, putlara kurban edilen etten yiyorduysa, aksini yapmasına onu zorlayacak bir emir ortada yoktu. Bu sebepten, o bu şekilde hareket etmekte tamamiyle serbestti.

Açıkça görülüyor ki, şimdi sade Yunus vasıtasıyla bilinen bu rivayet, hernekadar, yukarda gördüğümüz gibi, Süheylî'de de, bunun devamı mahiyetinde bir kere daha zikredilmişse de, bariz olarak terk edilmiş ve yerine tamamiyle başka bir şey konmuştur. Muhtemel olarak, sebebi, Peygambere karşı gittikçe büyüyen hürmettir. Çünkü, Kur'an'da Sure 6, ayet 108, bariz olarak bu yasağı ihtiva eder: «Üzerinde Allahın ismi zikredilmemiş hiç bir şeyi yemeyiniz». Fakat, Kur'an, kendisinden önceki mukaddes kitapları teyit ettiğine göre, bu hususta da aynı şeyi yapmaması için hiç bir sebep olmasa gerek.

İbn İshaq'ın Sîre'sinden, bu rivayeti çıkarmış olmasını zannetmemiz için, hiç bir sebebi bulunmadığı görünmektedir. Gerek Yunus İbn Bukayr ve gerekse, rivayetine İbn Hişam'ın istinat ettiği Ziyad İbn Abdullah al Bekkâf, Kufe'de, İbn İshaq'ın talebeleri oldukları için, dinledikleri derslerin esas itibariyle aynı olmasını kabul etmek tabiidir. Bu sebeple, zamanın ehli sünnelik telâkkisine aykırı gelecek parçaları çıkararak, İbn İshaq'ın söylediklerini yayan kimse, İbn Hişam olsa gerek. İbn Bukayr ve İbn Hişam'ın bu iki rivayetinin mukayesesi, bir çok kelime farkları göstermektedir. Bunlar, bilhas-sa, İbn İshaq'ın, mevzularından çoğunun başına eklediği ve bunlarsız, hikâyelerinin muhtevalarının bilinemeyeceği, ravi'ye ait notlar hususunda meydana çıkmaktadır. Bir çok modern konferansçıların yaptığı şekilde hareket etmiş olması, tamamiyle muhtemeldir. Yani, rivayetlerin kendilerini naklederken, notlarına çok daha fazla yakınlaşmış olmasına rağmen, yazılı bir metinden ziyade, notlarından ders vermiştir. Fakat, nelerin vukua geldiğini meydana çıkarmak için, İbn Hişam'ın kendi önsözünden daha fazla ileriye gitmemize hacet yoktur. Bu rivayetin, İbn Hişam'ın Sîre'sinden çıkarılması, kendisinin izah etmiş olduğu prensiplerle mutabakat halindedir. İnfial yaratacak herhangi bir parçayı kenara atmıştır. Bu suretle, İbn İshaq'ın metninde bulunduğu, Taberî tarafından kaydedilmiş olan Garânik meselesinde, Muhammed'in, Mekke'deki çok ilâhlılara muvakkat teslimiyetinden hiç bir bahis yoktur.

Bu misallerden, ilk rivayetin, Peygamberin ölümünden sonraki asırlarda, nasıl değişip geliştiğini görebiliriz. Rivayetlerin değıştirilmesi ve çok miktarda hadisin vaz edilmesi, Hicret'in üçüncü asrında başlamadı. Bu, daha Sîre'de bile kendisini göstermektedir, ve bu ameliye Hadis'in şer'î külliyyatının toplanmasına kadar devam edip gitti.

Gelecek konuşmada, hukukî bakımdan, hadisin tekâmülünü ele almak istiyorum.

III. cü Konferans

İslamî Rivayet (2)

Herkesin bildiği gibi, İslâmî hukukun iki esaslı kaynağı olarak Kur'an ile Peygamberin Hadislerle nakledilmiş olan Sünnet'i kabul edilir. Birinci kaynağın şerhe ihtiyacı yoktur. İkincisi ise, yakınlarda, Dr. Schacht tarafından derin bir tetkikin mevzuu

olmuştur, ve söyleyeceklerimin büyük bir kısmı, onun çalışmalarına dayanmaktadır (1)
 Mercî olan şahıslar, zaman sırasına göre zikredilecek olurlarsa, birbirlerine nispetleri vazih olarak görülecektir. İlerdeki notlarda kendilerinden en çok bahsedilenler şunlardır:

Ebu Hanife 80 - 150 (İrak)
 İbn İshak 85 - 151
 Malik İbn Enes 97 - 179 (Hicaz)
 El - Şafî 150 - 204
 İbn Handel 164 - 241
 El Buhârî 194 - 256

Bu tarihler gösteriyor ki, mevcut hukuk mekteplerinin ilk iki kurucusu, hayatlarının gençlik devrelerini Emevîler, son ikisi ise Abbasîler devrinde yaşamışlardır. Bu dördü de, Sahihleri otorite kabul edilen El-Buhârî'den ve muasırı Müslim'den daha yaşlıydılar.

Hukukî nazariyatın teşekkül tarihi hilâfına olarak, İslâm hukuku tarihi, henüz yazılmamış bir halde bulunmaktadır. Fakat İbn İshak, Sîre üzerine ders verdiği zaman, Peygamberin söylemiş ve yapmış olduğu nakledilen şeylere ehemmiyet verildiği, tamamiyle aşikârdır. Kendi rivayetleri başkalarınınkilerle çarpışınca, ortaya güçlükler çıktı. İbn İshak, Ebu Hanife'nin tam bir muasırı ve orta yaşlı bir adamken, Mâlik henüz bir çocuktur. İbn İshâk'ı, Peygamberin seferleri hususunda, hemen herkes, bir otorite olarak kabul etmeğe hazır. Fakat, İslâmların tavır ve hareketi için bir nazariye ve bir misal teşkil eden veyahut edebilen hususları kaydettiği zaman, itimada şayanlığı, kesin olarak sorguya tabi tutuldu. Meselâ, İbn İshâk (2), Peygamberin, hac esnasında, Mekke'de, Meymune ile evlendiğini ve Mekkelileri düğün ziyafetine davet edebilmesi için, onlardan, kendisine verilen üç günden fazla bir zaman orada kalmasına müsaade istediğini söyler. Mâlikin itiraz ettiği rivayetlerden birisi de bu idi; O, bilâkis, Peygamberin, Meymune ile, Medinede evlendiği hususunda bir rivayet ortaya sürmüştür. Bu iki muasır rivayetlerden hangisinin, hakikatı aksettirdiği sorulacak olursa, akılda tutmamız gereken bir iki mülâhaza ortaya çıkar. İbni İshâk, işittiklerini sadıkane bir surette tesbit etmiş midir?»

veya İbn Abbas, bir vakıayı aynen bildirmiş midir? Yoksa, hikâye, hacıları hac müddetince, ihram'ın acılarından kurtarmak için mi uydurulmuştur? İbn İshak'ın doğruluğunu ve tarafsızlığını hesaba katarak, onu, ortaya sahte bir rivayet sürmek töhmetinden sıyırmak fikrine mütemayil bulunuyorum. Diğer taraftan, kendisine erişen bir rivayetin, hakikatı doğru olarak aksettirip aksettirmedini tâyin edecek bir usul, o zaman, elde bulunmasa gerek. Peygamberin itibarını düşürecek parçalardan Sire'yi temizlemek hususunda, İbn Hişam'ın katlandığı zahmetleri hatırlıyarak, acaba hakikî olmasaydı, bu rivayetin zamanımıza kadar gelmesine müsaade edilir miydi diye, kendimize pekâlâ sual sorabiliriz. Zira, bu rivayette söylendiğine göre, Peygamber, Medinede büyümekte olan müslüman kuvvetlerin başında bulunduğu zaman, Mekkelilerden sert bir red cevabı almıştı. İbn Hişam parçanın, kendi kitabı vasıtasile yayılmasına sadece müsaade etmekle kalmamış, fakat hikâyeye bir de kendinden ilâve yapmıştır.

Bu gibi haller, muhakkak ki «Beyyine ikamesi dâvacıya düşer» kaidesine tâbidirler. Emsal teşkil edecek hâdiseler, ve aynı zamanda Şeriatte esas olup, kendilerine isnad yapılan rivayetler için kaynak vazifesini görececek hâdiseler tasvir edilmeden, Peygamberin hayatını yazmak imkânsız olsa gerek. Ayrıca Sire'yi yazan kimsenin bildirdiği gibi, Peygamberin kabul ettiği hareket tarzını, eğer daha sonraki fikirler redetmişse, bunu hükümsüz kılmak için, bir rivayetin uydurulması icab ederdi. Nitekim, bu ve bunun gibi diğer hallerde yapılmış olan da budur.

(1) The Origins of Muhammadan Jurisprudence, Oxford, 1950. (Ben bazı noktalar üzerinde müellifle aynı fikirde değilim).

(2) s. 790

Kâtip Çelebinin bize söylediği gibi(1), İbn İshâk'ın kendisi, bir Sunen kitabının sahibiydi, ve muarızı Malikin itirazını mucip olan da bu kitaptı. Bir zaman için muvaffakiyet kazandıysa da, ortadan nispeten erken kalktı. Bu kitap, İbn İshâk'ın genç muasır, Ebu Yusuf (ö: 182) tarafından çok kereler, El-Belazurî ve diğerleri tarafından da, bir iki kere ıktibas edildi. Bu sebeple, Sünnet için, naslar teşkil etmenin gizli imkânına sahip olan tarihî hâdislere, yani, tarihî bir muhit içinde şekil bulmuş hadislere bakmağa temayül gösterecek olanlar, İbn İshâk'ın, Sire'sini, kendi hukukî hadislerini nakletmek için, bir vasıta olarak kullandığı hususunu ileri sürebilirler. Bu husus kuvvetçe zayıf görünmektedir, çünkü, gayesi buysa, hac zamanında evlenme, veya, düşmanı teslim olmağa zorlamak için, muhasara edilmiş şehirlerin hurma ağaçlarını kesme, ve saire gibi boş meselelerle kendisini niçin zorlasın?(2). Bu sebeple, İbn İshâk'ın, kendi Sire'sine kanuni rivayetleri kabul etmesindeki doğruluk ve istikâmetine, netice itibarı ile itimat gösterebileceğimizi zannediyorum. Hiç değilse, şu bir tek rivayet, El-Evzaî ve genç muasır Mâlik tarafından da desteklenmiştir. «Man qatala qâtılan falahu salâbuhu»: (Harpte, gayri müslim maktulün gamîmeti, öldürene aittir)(3). Bu, şüphe yokki, eski Arapların bir âdeti idi; Gamîmeti, Peygamberin beşte bir hakkını verecek şekilde ve Kuranla mutabakat halinde bir taksime tâbi tutan hadisler bulduğumuz zaman, bunların sonradan uydurulduklarına ve (Peygamberin) «Sünnetinin ihyası» diye tanınan bir faaliyetin kısımları olduğuna emin olabiliriz. Mamafih, bu hadiste bahsedilen teamülün, Peygamberin zamanında ortaya çıkmış olduğuna emin bulunabilirsek de, bu husus, Peygamberin bu sözleri fiilen söylediğini, hiç bir zaman, katıyetle temin edemez. Bu hadis, Peygamberin bir hâdiseyi sarîh ve kısa olarak tesbit eden bir sözü olabilir; mekteplerin kanunî bir düsturu da olabilir, zira böyle bir düstura çok benzetilmektedir.

Biraz evvel söylenenlerden anlaşılacağı gibi, Emevîler zamanında, Peygamberin Sünnet'i, zaten otorite olarak kabul ediyordu. Fakat ancak, Şafiî'den sonra, bu nazariye, sabit ve değişmez bir prensibe bağlandı. Peygambere isnad edilen hadislerin otoritesine dayandırılarak, cemaatin eski Sünnet'ine kutsiyet veren rivayetler uydurulmadan evvel, bu prensip katî olarak yerleşmemişti. Sünnet'i «Peygamberin tavri hareketi» olarak ilk defa tarif eden Şafiî için, Emevîlerin devri boyunca, ilk müslümanların hareketleri, hiç bir hükme sahip değildi. Kendi zamanından önce, Eshab'dan gelen rivayetler, ilk hukuk müellifleri tarafından otoriter mesned olarak kabul edilmişlerdi. Eski ve sonraki hadis arasında göze çarpan fark, altı kitapta (Kütübü Sitte'de) toplanmış olan sonraki hadislerden önce, isnad'lar veya Peygambere kadar dayanan ravi zincirleri bulunmasıdır. Halbuki, daha eski külliyyat, çok kere, eshab'dan veya Tabiînden birisinin üzerinde bitmektedir. 1890 senelerinde, Goldziher, Peygamberden gelen rivayetlerin, ekseriyetle, İslâmiyetin birinci asırlarından kalma vesikalar olduğunu gösterdi ve çıkardığı neticeler, sonradan gelen bütün yazarlar tarafından kabul edildi.

Dr. Schacht, şimdi, bu araştırmayı daha ileri götürdü, ve kanunî rivayetlerin nasıl ve ne zaman yazılmaya başladığını, ve aslında sade Eshab'ın sözleriyle desteklenen rivayetlerin ne zaman, Peygambere kadar dayatıldığını gösterdi. Kendisine «Sünnetin vatanı» denilen Medine'nin misalini ele alalım(1). Mâlikin Muvatta'ı, Zurqanî'ye göre, Peygamberden 822 ve Eshab ile Tabiînden 898 rivayeti ihtiva eder. Halbuki, Şeybanî rivayetinde, Peygamberden 439 ve diğerlerinden 750 rivayet vardır. Ve hepsi de delil sayılabilecek hadislerdir. Hadis toplama yolundaki faaliyet, İrakta da aynı şekilde olmuştur: Ebu Yusuf, Peygamberden 189 ve diğerlerinden 921 hadis kaydeder. Kûfe'li Şeybanî (ö: 189), 840 a karşı 131 hadis ileri sürer. Suriyeli Evzaî hakkında hadis adedi gösterilmektedir. Tarihi çerçeveye sadık kalam Evzaî, pek tabii olarak, Eshaba nazaran, Peygamberden daha sık bahsetmekte ise de, sistemli bir isnad vermek için, hiç bir teşebbüste bulunmamıştır.

(1) İstanbul II, 1008.

(2) Burada daha başka misaller de olabilir.

(3) I. H. 548.

(1) Bu unvanı h. 1014 te dahi muhafaza ediyordu.

Medineliler, Sünnet'i en iyi bildiklerini iddia etmişlerdir. Çünkü, Peygamber, Es-habî ve ilk halifeler orada yaşamışlardı. Bu liyakatli kimselerin yaptıkları şeylerin doğ-ru olduğunu aklı selimlerle düşünerek kabul etmişlerdi. Çünkü, onlar, Peygamberin ne yaptığını veya muayyen şartlar altında neler yapacağını herkesten iyi biliyorlardı.

Eski hukuk mektepleri, daha sonraları gelişecek olan tenkit kaideleri hakkında hiç bir şey bilmemelerine rağmen, birbirine zıt rivayet ve teamüllerin zorile, hadis'i bir dereceye kadar tasnif etmeğe mecbur kalmışlardı. Yazılarında «Maqtu»dan (İsnad silsilesi kesilmiş olandan), Mürselden (İlk ravi'nin ismi olmadan) ve Munker'den (ki itirazı muciptir) ve daha bir kaçından bahsetmişlerdir. Sire'de gördüğümüz gibi bir isnad zikretme teamülünü El-Zuhrî'de de görüyoruz (ö): 123). Fakat, bunun, El-Zuhrî'nin devrinden daha önce mevcut olduğunu zannetmek için hiç bir sebep yoktur. Sağ-lam esastaki hadisler için, selâhiyettar ravi'ler silsilesi tertip etmek zaureti, ancak, bu hadisleri ilk ravilerden öğrenen veyahut hadisleri babalarından işitenler öldükten sonra hasıl oldu. Herhalde, iyi bilinen fiil ve hallere dair rivayetleri güvenilebilecek ravilere bağlamak zarureti, en az bir asır sonra görülmeliydi. Tabii, bir rivayet, haki-katte, böyle sağlam bir temele sahip olmayınca — ki daha sonrakilerin ekseriyetinde bu yoktu — bunların, hatasız bir isnad ile tevhiz edilmeleri için her türlü sebep vardı.

Rivayetler, Şafii'nin zamanında, (Ehlül Kelâm), yani Mutezile tarafından, ve riva-yetleri kabul edip ictibas etmelerine rağmen, Peygamberin ağzından çıkmış gibi gösterilen hadislerin, mantar gibi çoğalması karşısında, endişeye düşmüş olan Fakih'ler, tarafından, itirazlara maruz kalmışlardı. Bu fakihler, çok eski örf ve ümmetin ic-masına müracaat ettiler. Rasyonalist Mutezile ise, bazı rivayetlerin akla mugayir bu-luduklarını ve bariz bir şekilde saçma olduklarına işaret etmişlerdi. Daha sonraları, İbn Quteybe, Tevil-i muhtelif ül-hadis'inde, onların itirazlarına cevap vermeğe çalış-mıştı. Sünnet'e mukabil Kuran'a müracaat edilince, Sünnet'in Kurandan daha ağır bas-tığı, El Darimî tarafından ileri sürüldü. Hadisin frenlemesinden kaçınmanın bir yo-lu da, Peygamberin, hususî bir vesile ile, veya hususî şartlar altında yaptıklarının, kendisine ait bir imtiyaz olduğunu söylemekti. Bunun, bütün Müslümanlar tarafından taklit edilmesi icap etmiyordu. Buna cevaben, Şafii, böyle bir münakaşanın, Sünneti tamamiyle hükümsüz kılacağı cevabını verdi, ki hakikaten hükümsüz kılırdı.

Tarihî bakımdan görülürse, Şeriatın dayandığı hadisler arasında mevzu olanların sayısı bir hayli kabarıktır. Şeriatı, hadise istinat ettiren sistem muhakkak ki böyledir. Sünnet, herşeyden evvel, İslâm cemaatının takarrür etmiş âdetleriydi. «Peygamberin Sünneti» ibaresini kulanmasına rağmen, Mâlik'in, pek çok kullandığı bu kelime, bu mânaya gelir. Şafii'nin zamanında, hadis ile, kadim teamül arasında bir mücadele ol-du, ve zaferi, «Peygamberin Sünneti» tarafıkazandı.

Gördük ki, İkinci asrın ortalarında, yaşlı fakihlerin, eski, hukukî tatbikatları, ortalı-ğa yayılmakta olan ve gittikçe artan rivayetler tarafından tehdit ediliyordu. Öyle ki, Şafii ancak Peygambere isnad suretile takviye edilmiş rivayetlerin, İslâm cemaatının hukuku için bir esas teşkil edebileceği prensibile ortaya çıkıncaya kadar, her yerde emniyetsizlik hüküm sürdü. Şimdi, gayemiz, şunları göstermektir: a): İslâm hukukuna esas olan hadislerin külliyyatında bulunan rivayetlerden bir çoğu, Mâlik'in zamanın-dan sonra meydana çıkmıştır. b): Bir sahabe veya Tabii'nin otoritesi tarafından destek-lenmiş olanlar, Peygambere kadar dayatılmıştır, ve c): Şafii'nin hükmü bir defa kabul edildikten sonra, bu, hadislerin vaz'ına, gittikçe büyüyen bir hız vermiştir. İşte bir kaç misal:(1)

a): Mâlik'in «mulamese» ve «munabeze» denilen mukaveleler hakkındaki şahsî ta-rifi, Buharî ve Müslim'de, Peygamberden gelme bir hadis olmuştur (2).

b): Diyeti ödemekte, altın ve gümüş için, piyasa rayici, Şeybanî'ye göre, Ömerin otoritesine istinat eder, fakat, şer'î külliyyatta, bu, Peygamberden bir rivayet şeklinde mevcuttur.

(1) Bu meselenin teferrüatı hususunda Schacht'ın tetkikatına medyunum.

(2) Zurqani 111, 134.

c): Peşin tediyele satış (selem), Şafii'ce meçhuldü, fakat, şer'î külliyyatta bulunmaktadır. Şafii, gayri müslimlerin, aralarındaki dâvalarda, delil tetkiki şekli hususunda, en eski otoritenin, Şureyh olduğunu söylemektedir. İbn Mace, bunu, Peygambere mal eder. Aynı şey, (Ehlul kitab) mensubundan biri için olan, kan bedeli hakkında da vârittir. Şer'î külliyyatta, hadis, Peygamberin otoritesini ifade eden kaynak sıfatı ile, hükümlere esas olmuştur.

Hadisi, bütün yapısı ve ağırlığı ile yere düşürecek ve hükümsüz bırakacak kadar tehdit etmiş olan, «Mukabil hadis»lerin uydurulmaları da, bu devre aittir. Vaziyetin, İbn Quteybenin (ö: 276) zamanında, ne kadar ciddî olduğu, evvelce bahsedilen eserde görülebilir.

Müslüman hukukunun menşei, rivayette değil, fakat Emevî devrinin teamülünde aranmalıdır. Rivayetlerinin büyük bir kısmı için, İbn Ömerin azat edilmiş kölesi Nafi'ye (Ö: 117) dayanan veya dayandığını iddia etmiş olan Mâlik'in otoritesine ne dereceye kadar emniyet edebiliriz? Mâlik 97 de doğdu, Nafi ise, 20 sene sonra öldü. Münasebetleri ne kadar uzun sürmüş olabilir, meselesi mühimdir. Fakat Şafii, Mâlik'i tedlis'le itham ettiği halde, Nafi ile olan münasebetinden müspet şekilde bahsetmiştir.

Emevîlerin teamülü, dikkatle incelendiği, rivayetler ve sonraki hadislerle karşılaştırıldığı zaman, müslümanlarca meydana getirilmiş hukukun tarihi yazılabilir. Bazı hususlarda, bu yapılmıştır. Meselâ: İslâm Ansiklopedisinde, Salat, üzerine yazılan makale, günde beş defa ibadetin, ilk müslümanlarca bilinmediğini göstermektedir, ve tabii, Kuranda da bundan bahis yoktur. Ananeci nazariye, İslâm cemaatı hukukunun a) Allah tarafından, Kuran ile, b) Peygamber tarafından Sünnet ile son olarak tespit edildiğini, ve fakihler arasındaki ihtilâfların, yalnız kaynakların tefsir, tevîl ve tahkiki amelîyesine münhasır kaldığını ve vahiy edilmiş kaynakların da, her vakit, göz önünde bulundurulduğunu iddia etmek merkezindedir. Şafii'nin uğrunda mücadele ettiği prensip bu idi. İlk teamül ve sonraki akide arasındaki bariz mübâyeneti izah etmek için kullanılan usul ise, kaypaklığın kabahatini, «kötü» Emevî idaresine atfetmekti. Hakikatte ise, Şeriatın menşei, daha sonraki rivayetlerin, teyit, tezkîp, veya ta'dil ettikleri malzemeyi temin etmiş olan ilk Arap devletinin teamülündedir.

Hadis üzerine, belki en öğretici kitap, İbn Quteybe'nin, Muhtelif ül-hadis'idir. Orada, bir ravinin, müdafaa edilemez şeyleri müdafaa için, giriştiği şeyleri ve muhakemesine temel olan prensipleri görürüz. Meselâ, rivayet'in muarızları, bir varisin lehine vasiyet olamayacağını söyleyen hadisin, «Eğer aranızdan birinin ölmesi ihtimali varsa ve miras bırakırsa, bunu ebeveyne ve akrabalara taksim etmen, sana tenbih edilmiştir» diyen Kurana tenakuz halinde bulunduğunu ileri sürdükleri zaman, İbn Quteybe, Kuranın bu kanunu neshetmiş olduğunu söylemeye gayret etti; fakat, muhakemesinin ne kadar zayıf olduğunu idrak ederek, Sünnetin de bazan Kuranı neshettiğini ilâve etti(1). İnsan, Şeriatın dayandığı rivayetlerin selâhiyeti hakkında, bundan sonra daha fazla bir şey söylemeğe ihtiyaç olmadığını hissetmekten kendisini alamıyor.

IV. cü Konferans

Teoloji

Hristiyan ve Müslüman teolojilerini meydana getiren şartlar, mühim bir hususta, ayrılık gösterirler. Hristiyanlık, Eflâtun ve Aristoya aşına, ve iyice safsataya boğulmuş olan bir cemiyette, teşekkül etmek mecburiyetinde idi. Klisenin akidesini, felsefî bir şekilde ispat etmesi icap ediyordu. Netice itibarile, Hristiyanlık, iyi veya kötü, Yunan tefekkürüne dayanan tâbirler ile formüle edilmek mecburiyetinde idi. Bu ise, umumiyetle Sâmi bir dilde nakledilen bir vahyin, Garbın konuşma şekillerinin kılığına sokulması demektir. Aslında mevcut olmadığı halde, bir çok tâbirler ileri sürüldü. Mukaddes kitap metinlerinin izahat vermediği yerlerde, doktrinlerin izah edilmeleri gere-

(1) S. 242 vd.

kiyordu. Ayrıca, Yahudilerin, başka bir mânada tefsir ettikleri metinlere müracaat etmek icap ediyordu.

İlk bakışta aynı görünmesine rağmen, İslâm teolojisinde mesele tamamen farklıydı. Teoloji dili, aynı Sâmi dili (arapça) olarak kaldı, fakat fikirlerin çoğu Yunanî idi. Bundan dolayıdır ki, İslâmiyetle Hristiyanlığın, teoloji mefhumlarını aynı tâbirlerle ifade etmeleri imkânsız hale geldi. Meselâ «tabiat» kelimesinin, başka bir şey üzerine aksettirilmiş veya basılmış bir şey demek olan bir lisanda, «İlâhî Tabiat»tan nasıl bahsedebilirsiniz? Bir dilde, tabii ve bilgi verici olan kelime ve tâbirler, tercümede, muğlak ve bazen de, düpedüz küfür oluyorlardı. Müslümanların da, Yunanlılık ve mantıkî muhakeme ile temasa geldikleri, bir hakikattir. Fakat, bu tetkikler onlara yabancıydı, ve her ne kadar, filozofları, kendilerini, Yunan tefekkürünün inceliklerine uydurmakta, dikkate değer bir gayret sarfetmişlerse de, teologları, Kuranın ruhuna tamamen yabancı olan fikirlere karşı, şiddetli bir mukavemet göstermişlerdir. Bundan başka, Hristiyan teolojisinde, mücadele edecekleri, ciddi bir rakip vardı. Asırlardır, teoloji hakkında münakaşa etmekte bulunan, ve, Müslümanların ilk önceleri ortaya süremedikleri meselelerin tarifleri üzerinde çalışmış olan bir kitle ile karşılaşmışlardı. Böylece, kendilerine yabancı olan suallerin cevabını bulmak mecburiyetinde kalmışlardı. Bu suretle, daha baştan itibaren, İslâm teolojisinde, bir münazaça unsuru, Hristiyan akaidine karşı, şuurlu bir muhalefet vardı. Tabii, Kuranın, Hristiyanlığın merkezî tebliğini nakzettiği müddetçe, münazaçanın doğması muhakkaktı. Fakat, husumet, sadece, Hristiyanlığın aslı umdelerinin mevzu bahis olduğu hususlarda çıkmadı, beşerin, hür iradesine mukabil ilâhî kader, sonra, ilâhî sıfatlar, ve dünyanın menşei gibi meselelerden de meydana geldi. Bütün bu noktalarda, İslâmlık ta, kendinden önceki Hristiyanlığın yapmış olduğu gibi, nihai neticelerine, ancak, kendi safları içindeki acı ihtilâflardan sonra vasil oldu.

Bu iki konferanstaki gayem, iki nokta üzerinde durmaktır: Birincisi, Hristiyan ve Müslümanlar tarafından müştereken kabul edilen, çok sayıdaki doktrinlerdir, ikincisi ise edebî ve tarihî tenkit vasıtasile, eski anlaşmazlıkları ortadan kaldırarak, bu hususu daha fazla genişletmek imkânıdır. Başlangıç olarak, «Hristiyanlığın Âmentüsü» olarak tanınan şeye karşı, Hristiyan inancının en basit ifadesine bir göz atalım:

Kadiri mutlak Pedere, Allaha inancım	:	İslâmiyet bunu kabul eder, fakat Allahın baba oluşu hususunu reddeder.
Gökleri ve yeri yaratan.	:	Kabul edilmiştir.
Keza, İsaya da inancım.	:	» »
Allahın yegâne oğluna, Efendimize	:	Reddedilmiştir.
Ki o, Ruh-ül Kudüsten oldu, ve onu Meryem doğurdu.	:	Kabul edilmiştir.
Pontius Pilate devrinde ıstırap çekti, çarmıha gerildi, öldü ve gömüldü;	:	Reddedilmiştir.
Duzaha indi, üçüncü günü tekrar kıyam etti.	:	» »
Ve cennete çıktı.	:	Kabul edilmiştir.
Ki o, Kadiri mutlak Peder, Allahın sağ tarafında oturur.	:	Reddedilmiştir.
Oradan geri gelecektir.	:	Kabul edilmiştir.
Hem canlıları, hem de ölüleri muhakeme etmeğe.	:	Reddedilmiştir.
Ruh-ül Kudüse ve Mukades Katolik klisesine de inancım.	:	Kabul edilmiştir (fakat başka bir mânada)
Keza, azizler ile müminler arasındaki rabıtaya, günahların affedilmesine, Basü badel mevt'e, ve Ebedî hayata, Amin.	:	Kabul edilmiştir.

Hristiyan itikadının bu ifadesine, ve bu itikadın Kuranca, epey kuvvetle tasvib olunan cihetlerine bakan herhangi bir kimsenin, bu iki dinin, menşei itibarile, birbirlerine çok yakın olduğunu hissetmesi icap eder. Filvaki, geçenlerde, İngilterede bir

radio konuşmasında, İslâmiyetten, onunla temasa gelen ilk Hristiyanların yaptığı gibi, Hristiyanlığın bir itizali olarak bahsedilmesi, bir çok münazaalara sebebiyet verdi. Uyuşulan noktaların lehine olmak üzere, bilerek nazarı dikkate almadığım husus, iki din arasındaki münasebetin tam bu cephesidir. Allahın, kâinatın hâlıkı olduğu, İsanın, saf bir bakireden, mucivezî bir surette doğduğu, göğe çıktığı ve bir gün geri döneceği kabul edilmiştir. Bundan başka, Peygamberin Hadisinde ve Sîre'sinde, İsanın hâlâ yaşadığı ve bazen dünya üstünde görülebileceği zikredilmiştir. Her ne kadar, yaratılmış bir varlık ise de, mukaddes bir ruhun mevcudiyeti, bütün müminler arasında bir arkadaşlık olduğu, günahların affedilmesi, vücudün tekrardan dirilmesi, ve ebedî hayatın, vahyin bildirdiği vakıalar olduğunda ittifak edilmektedir. Diğer taraftan, İslâmiyet, İsa'nın ilâhî oğulluğunu, insanlar hesabına çektiği ıstırapları, tekrardan dirilmesini ve Allahın bir cephesi olarak, Ruh-ül Kudüs'ü reddeder.

Teoloji meseleleri, işte buradaki, Hristiyan itikadının, iptidâî ifadesinde gizlidir. Tarif veya izah etmek için, hiç bir teşebbüs yoktur. Bu akide, basit bir müminin kabul etmesi icap eden, vahyin bildirdiği hakikatler olarak tanınan şeylerin sadece bir ifadesidir. Esas teolojiden hiç bir iz yoktur. Bu mukayeseden anlaşılıyor ki, İsa ve Muhammed hakkında, iki dinin sahip olduğu itikatların, birbirile bağdaşamaz oldukları ileri sürülebilirse de, bilhassa, çok sayıda, Hristiyan akaidinin, bütün müslümanlar tarafından kabul edilmiş olduğunu (yani her iki dinin müşterek akidelerini) görmemeğe imkân yoktur.

İki din arasındaki uçurum, felsefî münakaşa devrine eriştiğimiz zaman, genişlemeğe başlar. (Şurasını hatırlamak lâzımdır ki, biz burada, teolojiyi ele alıyoruz, yoksa, aradaki farkın kuvvetle belirdiği, ibadet usullerini ve içtimâî kanunları değil. Şeriatın gelişmesini ele almış olan, daha önceki konuşmalar, günlük ibadette, Müslümanlarla, Hristiyanların gittikçe daha fazla, birbirlerinden ayrıldığını, göstermiş olsa gerek. Fakat, Şeriatta, Müslümanlar için, hayat kaidesi olması gereken şeylerin eski âdetlerinden, ve önceden şekillenmiş fikirlerinden çıkma bir teamülün, şuurlu gelişmesini görmeğe hakkımız varsa, bu meseleler, muazzam pratik ehemmiyetlerine rağmen, saf dinden tamamen ayrılmışlardır.)

Hristiyan-Müslüman mukayeseli teolojisinin mevzuu o kadar geniştir ki, bir iki konuşmada ele alınması pek mümkün değildir. Ana gövde içinde, ve dışındaki münazaaların, ve felsefenin tazyiki neticesi olarak, her iki dinde de, akaid tarihi uzun bir yer tutar. Yapabilmeği ümit ettiğimiz tek şey, büyük ehemmiyeti haiz bir kaç meseleye göz atmaktan ibarettir. Sünnî İslâmiyetin, Hristiyan teolojisi ile uyumadığı yerlerde, çok kere mezhepler teşekkül etti. Bunlardan bazıları, Hristiyan noktâi nazarıyla, bir dereceye kadar barışmış olarak şu veya bu şekilde, zamanımıza kadar gelmişlerdir. Sırf ekalliyetler tarafından inandırıldığı için, mezhep itikatlarını nazarı dikkate almamak doğru olmaz, zira, çoğunluk yanlış bir yol tuttuğu zaman, azınlıkların çok kere haklı olduklarını, tarih bize göstermektedir.

Bir gün İslâmiyetin, Allah doktrini ile, hiç beklenmiyen bir tarzda, karşı karşıya kaldığımı hatırlıyorum. İslâmiyet hakkında, bir şeyler biliyor görünen bir hristiyanı, hemen dininden döndürmeğe çalışan bir tercümanın delâletile, Kahirenin meşhur camilerini geziyordum. «Allah, kadiri mutlaktır» diyordu, «İstediği her şeyi yapabilir». Bundan ne anladığımı görmek üzere, sordum. «Peki, ya kötü ve haksız bir şey yapmak isterse, yapabilir mi?» «Tabii» diye cevap verdi, «isterse yapar.» Şimdi, burada, esash bir felsefî teoloji meselesi mevcuttur: Garpte, Allahın tabiatı, diyebileceğimiz bir şey; eski teologların dilinde ise, «sıfat», veya Allahın hususiyetleri meselesi. Bu cahil adamın ifadesinde, sıfat'ın, esas meselelerinden bazıları gizlidir. Allahın kudreti ile iradesi arasında ne gibi bir münasebet vardır? Allah, şer işliyebilir mi? veya şer işlemeği arzu eder mi? Asırlar boyunca süren münazaalar, bu meseleler etrafında toplanmış, ve «Kaderiyye», daha sonraları ise, «Mutezile» olarak tanınan, fakat kendilerini «ashab-u'l-adl va'l-tavhîd» diye adlandıran, İslâmiyetin en parlak mütefekkirlerini meydana çıkarmıştır. İslâm akaidinin tarihi, bu insanların ortaya sürdükleri meselelerle yakından ilgilidir, ve bunlara, en sonda verilen cevaplar, bu insanların muhakemelerine az şey borçlu değildirler. Mutezilenin çok kere, mucirizlarından daha salim bir felsefî ve ahlâkî mevki işgal ettikleri, son senelerde gittikçe daha fazla anlaşılmaktadır.

Teolojide esas mesele, Allahın sıfatlarının ne olduğudur. Bu suale, daha sonraki bir çok teologların eserlerinde, ilâhî sıfatları tanımamın mümkün olduğu ileri sürülen bahislerde cevap verilmiştir. Teologların yaptıkları şey, Kuranda, Allaha verilen sıfatları seçmek ve sonra, Allahın bu hususiyetleri haiz olduğunu söylemekti. Bu suretle, Kuran, Allahı, âlim ve kadîr, olarak tasvir ederse, Allahın da, ilim ve kudret sahibi olması gerekiyordu. Bu sıfatların seçilişi, biraz ihtiyarî idi ve yedi taneye inhisar ettirilmişti. Bu sıfatların, Allaha mevcut olduğu ileri sürülür sürülmez, bunların, Allahın zatı ile olan münasebeti meselesi ortaya çıktı. Bunlar, Allahın zat'ındamıydılar? yoksa, izafe mi edilmişlerdi?, ebedî miydiler yoksa muvakkat mı?. Eğer Allahın sıfatları hakkında bir şey söylenemezse, o zaman, bazı filozofların iddia ettikleri gibi, Allah hakkında bir şey bilemeyiz.

Mutezile, Allahın, kendi zatından ayrı bir sıfatı olmadığını söylediler; halbuki ehl-i sünnet, bu sıfatların, Allahın zat'ından ayrı bulunduğunu, ve kadîm olduğunu ileri sürdüler. Mutezile, Zat-ı ilâhiye eklenmiş olan sıfatlar kaziyyesini, Allahın birliğine bir tecavüz olarak kabul ediyorlardı. Eğer, Allah, âlim ise, ilim sahibi olmalıydı, ve bu bilgi de, ya kendi içinde, veya kendi dışında bulunmalıydı, diyorlardı. Eğer, kendi dışında idiyse, kendisine eklenmiş bir şey olurdu ve Allah da ona bağlı kalırdı. O zaman, ilâhî tabiatta, mürekkep sayılacak bir ikilik meydana gelirdi. Bu sebeple, Allahın ilminin, kendi zat'ının aynı olduğunu ileri sürdüler. Burada, Hristiyan teologlarla mutabakat halindeydiler. Tarihin tuhaf bir vakıasıdır ki, bu hususta, İslâmiyette, en mutassıp vahdaniyetçi olarak, Mutezile'nin merdut mezhebi ortaya çıkmış ve, Hristiyan teologlar da kendilerine iltihak etmişlerdir.

İlâhî sıfatlar meselesinin arkasında, uzun bir tarih gizlidir. Yahudi feylesofu Philo, (M. ö. 20 - M. s. 54), Allahın, kendisine has vasıflardan başkalarına, sahip olabileceğini, inkâr etmişti. Başka hiç kimseye, zat'ı ile ka'im, kadiri mutlak ve âlim, denemezdi. Allahın, bu sıfatlarda, şeriki yoktu. Diğer bütün sıfatlar, reddedilmeliydiler. Fakat o da, Mutezilenin maruz kaldığı güçlüklerle karşılaştı. Mukaddes Kitapların lisamında, başka sıfatlara işaret eden tâbirler vardır. Allah gördü ve işitti ve bildi. Burada bir çıkmaza giriliyordu. Her şeyi bilen ise, Allahın, bilmeğe ihtiyacı kalmaması gerekirdi. Eğer görmediyse ve işitmediyse, bu takdirde, mukaddes kitapların yanlış olması lâzım gelirdi. Sonra, Allahın değişmezlik tarafı, nasıl olur da, onun yaratma, idame ettirme, vesaire gibi, zaman içinde husule gelen faaliyetlerine ima eden ifadelerle tevیل edilebilir?. Bu hususta, mesele, Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslümanlar için aynidir. Tam bir cevap olmamasına rağmen, hepsi de, Allahın, ezeli halik olduğu, fakat hilkatın ezeli olmadığı hususunda müttetiktiler. Hristiyanlar tarafında, Akıncı Sen Tomas, zaman içindeki bir tesirin, fiil-i ilâhînin nefsindeki bir değişikliğe işaret etmediğini, ileri sürdü. Çünkü, Allahın fiili, onun, ezeli olan zat'ından ayrılamaz. Keza, fiil-i ilâhî'nin ezeli olduğundan da, tesir'in, ezeli olduğu neticesi çıkarılamaz. Bu şekilde bir istidlâl, kendinden önce, itici bir kuvvetin gelmesi icap eden, insan fiilinden alınan fakat caiz olmıyan bir teşbihdir. Allaha, anlama, isteme ve yaratma, hep bir şeydir. Zannedersem, bu ifadeye, Mutezile de muvafakat gösterirlerdi.

Sıfat doktrinini terketmeden önce, burada dikat etmemiz lâzım gelen nokta, Nusseybinli Eliyya'nın, «Bizim, tek tabiat, üç şahıs» deyişimizle, «zatı ile ka'im» deyişimiz arasında hiç bir fark yoktur, demek suretile işaret ettiği noktanın aynidir. Eliyya'nın bu sözleri, hristiyanların, teslis esasının, yersiz bir surette, basitleştirilmiş bir şeklidir. Mafih bu fikirlerde bütün vahdaniyetçiler arasında esaslı bir umde olan Allahın mutlak birliğinin tadile uğradığı ve İslâmiyette sıfatların ilâvesile, tefsire tâbi tutulmuş olduğu hususuna dikkati çekecek kadar hakikat payı vardır. Abu Huzayl, bu sıfatların zat-ı ilâhînin cepheleri veya veheleri (vücut) olduğunu ileri sürdü.(1) Şahristani ise, bu sözün, yukardaki sıfatların, Hristiyan teolojisindeki teslisin şahıslarını ifade etmenin başka bir şeklinden ibaret olduğunu söyledi. Binaenaleyh bu nazariyenin reddedilmesi gerekiyordu.

Şimdi, irade-i ilâhiyeye olan münasebetine dönüyoruz. Her ikisinin de hudutsuz olduğu kabul edilmiştir, fakat ahlâkî bir cebhe de mevcuttur. Şer, Allah'ın iradesin-

(1) Al-Milal, s. 34

den mi çıkıyor? İnsanların hareket ettikleri gibi hareketlerine o mu sebep oluyor. Ve bu suretle, onların hareketlerinin hâlîki olduğunu mu göstermek istiyor?. Evvelâ şer anlaşışında keskin bir anlayış vardır: Ehl-i sünnet ve felâsife iki ayrı esas üzerinden işe başlamaktadırlar. Birincilere göre, bir şey, Kur'an'da Allah tarafından fena veya hatalı gösterilmişse, öyledir. İkincilere göre ise, insan aklı, bir şeyin fena olduğunu kavramakta ve bilmektedir. Mutezile, Kur'an ne derse desin, iyi, haddi zatında iyidir. Fena da kendi içinde fenadır, diyorlar. Eğer Kur'an, yalan fena değildir, derse, onun söylediklerine emniyet edemeyeceğimizi bilmeliyiz. Eğer fena haddi zatında fena değilse, o zaman hastalık ve fakirlik, cürüm ve münkirlik, Allahın fiili demektir. Halbuki Allahın mahzı hak olduğunu biliyoruz. Bible'de olduğu kadar Kur'an'da da bu noktaya ait ifadeler birbirini tutmamaktadır. Kur'an'da sure 3, ayet 104 «Ve Allah mahlûkata bir zulüm yapmak istemiyor» ve sure 4, ayet 31 ve 32 «Allah size hakikati izah etmek ve sizi doğru yola sevk etmek istiyor» gibi parçalar, Kur'an'da mevcuttur. Diğer taraftan, Allahın insanları doğru yoldan ayırmak istediği söylenen, bir çok parçalar da mevcuttur. Fakat zahiren birbirini nakzeder gibi görünen, bu ifadeleri ayrı ayrı değil de bir arada okursak, tenakuz kaybolur. Bazı muasır İslâm mütefekkirleri, tefsirleri reddederek bu usulü bariz bir muvaffakiyetle kullanmışlardır.

Hadis kitaplarında, birinci gurup metinler, mutlak kaderden yani cebrden, Peygambere ötedilen ve insana hiç bir inisyativ bırakmayan rivayetler tarafından da desteklenmişlerdir. Mutezile «Aşhab al-adl va't-tavhid» olarak, şu noktaya işaret etmekten, hiç bir zaman geri kalmamışlardır: Eğer Allah insanlara emirler verdiyse, kendisine itaatsizlik etmelerini istediye ve sonra onları itaatsizliklerinden dolayı cezalandırdı ise, Sure ayet 10 daki «Allah kullarına karşı, zulmedici değildir» ifadesinin, hiç bir mânası olamaz. Aksine hiç bir insanın, fiilinden mesul olan kimsenin kendisi değil, Allah olduğunu söyleyerek, kötü fiilleri hususunda, mesuliyetten kaçamıyacağını iddia ettiler. Fikirlerini, çok kere, Allahın fenalık yapamıyacağını belirtecek surette ileri sürdüler; bu ise, Ehli-sünnete, fiili, familer tarafından muhakeme edilemeyecek olan Allahın, kadiri mutlaklığının bir inkârı gibi göründü. Halbuki, Mutezile, eğer Allah, âdil ve rahîm ise, ki vahiy öyle olduğunu söylemektedir, insanları, kendisinin onlardan yapmalarını istediği şeyleri yaptıkları için cezalandıramıyacağını iddia ediyorlardı, zira, bu Allahlık içindeki, mantıkî bir imkânsızlığı ortaya çıkarıyordu. Diğer taraftan, Eş'arîler, Allaha nispetle herhangi bir mankî istidlâli hoş göremiyorlardı. Eğer, Allah isterse, adilleri de cezalandırabilirdi. Meselenin bu tarafı, onları, ifrata sürükledi, öyle ki, sebep ve illet'in, meşruiyetini inkâr, ve kâinatı mânadan mahrum kıldılar. Hiç bir şeyin, kendine has bir hususiyeti yoktur dediler. Ateş, tabiatı icabı değil, fakat, Allah, arada bir, yanmasını istediği için yanıyordu. Sebebiyet, diye bir şey olmadığını, her şey, Allahın, o andaki iradesine tâbi idi: Bu suretle, Allah, eğer, insanlara keyfi görünen şekilde hareket ederse, bunda bir mübâyenet yoktu. Ona, istibdat izafe edilemez, zira, kudretini, istediği gibi kullanmağa hakkı vardır. Mutezilenin, bu husustaki hükmü, Hristiyan doktrinine benzemektedir, yani, Allah istediği her şeyi yapabilir, fakat yapabileceklerinin hepsini istemiyor, zira, eğer isteseydi, kâinatı mahvedebilirdi. Mutezile diyorlar ki: «Allahın isteği olur, istemediği olmaz, biz de Allaha şer izafe edemeyiz.»

Allahın ezeli bilgisi ve kader'in, bu iki meselesinin ve şer hususunun, hiç bir zaman, memnuniyet verici bir tarzda izah edilmediği kabul edilmelidir. Barizdir ki, Allah, bir şeyin vukua geleceğini bilirse, o şey vukua gelir. Ve, ilm-i ezeli'nin muhakkak surette, kaderi tazammun etmediği ileri sürülmüşse de, istikbalin tâyin edilmiş olduğu meselesi bir hakikattir...

V. ci Konferans

Teoloji (II)

Alimlerin, hayret verici keşiflerinin arkasında, saklı duran, modern tefekkürün, esas prensipi, mevcut hâdiselerin, maddî sebeplerinin, insan aklı tarafından keşfedilebileceğidir. Fizik ve astronomi ilimleri, tıp, mekanik ve diğer bilgi şubelerindeki keşifleri saymağa, lüzum görmüyorum. Dünyanın nasıl meydana geldiğini, bunun, anı

bir yaratma hareketi neticesinde olmayıp, yüz milyonlarca sene sürmüş ve hâlâ da devam etmekte olan bir ameliye neticesi olarak meydana geldiğini, ve bu ameliyenin, bu seyyare mevzu bahis olmak şartıyla, bir nihayete ereceğini, o zaman da, dünyanın, üzerindeki hayatı idame ettiremeyecek bir vaziyete geleceğini, artık biliyoruz. Şu anda da, muazzam ehemmiyeti haiz iki imkân araştırılmaktadır: İnsan ömrünün, gayri muayyen bir şekilde uzatılması, ve aya seyahat.

Bu gibi, gelişmelerle kıyas edildiği zaman, Ortaçağ felsefe ve teoloji edebiyatının, eskimiş, ve modern tefekkürle alâkasını kaybetmiş olması kaçınılmaz bir şeydir. Eskilerin, kozmogoni ve fizik bilgileri artık çocukça görünmektedir. Üç, vahdaniyetçi dindeki teologların zannettiği gibi, yedi kat değil, fakat, milyonlarca sayıda gök vardır. İnsan insan olarak yaratılmadı, fakat sayısız derecede ve daha iptidâî hayat şekillerinden tekâmül etti. Mukaddes kitaplarda bulunan bu gibi fikirler, artık terk edilmek mecburiyetindedirler. Fakat, bundan bütün olarak dinlerin esas temellerinin bu gibi iptidâî ve hurafî tabiat görgüsünün tesiri altında vücuda geldiği neticesi çıkmaz. Ahlâkî dünyada, hâlâ, hayır ve şer hakkındaki bilgisi ile, kâinatın, tanıdığımız kadardaki her şeyden ayrı, ve her şeye üstün olduğu hakikattir. Her ne kadar, kâinatın, umman halindeki gazlardan, nasıl tekâmül ettiğini biliyorsak ta, bu gazların, veya, bunların arkasındaki şeylerin, niçin ve nasıl, ortaya çıkmış olduğunu, daha iyi anlamış bir vaziyette bulunmuyoruz. İlim, bize, eşyanın, «nasıl»ını söyleyebiliyor, fakat, «niçin»ini söyleyemiyor. Kâinatı plânlıyan, hikmet-i ilâhiyenin, kendi ruhunu insana üflediğine, ve bu yüzden, Ademin Allah suretinde yaratılmış olduğuna inanmek hâlâ mümkündür. Tevratın, İncilin, Kuranın ve Hadisin bize öğrettiği şeyler bunlardır. Ehli Sünnet, insanın, Allaha olan bu münasebetine, pek ehemmiyet vermez; muhtemel olarak, sebebi şudur: Çünkü, ruh, yaratılmış bir şey, bir nefes veya buğu olarak düşünülmemektedir. İnsan da Kuranda «abd» (kul) olarak tarif edilmiştir; fani insan ile ulvî Allah arasındaki uçurumun üzerinde bir köprü yoktur, fakat daha sonraları göreceğimiz gibi, Suffilerin öğrettiğine göre, bu uçurum aşılabilir.

Hristiyanlar, Allahın bir ruh olduğuna ve müslümanlar da, ruhun yaratılmış bir şey olduğuna inandığı müddetçe, bu iki dini bir araya getirmenin, imkânı yok gibi görünüyor. Zaten müphem olan bu kelimeyi bırakmanız doğru olur. İlk mânası, rüzgâr veya nefes demektir, ve bu sebeple bir mânada, yaratılmıştır. Bu gün, bize göre, rüzgâr unsurların karşılıklı tesirleri sonunda, meydana gelmiş bir şeydir: sıcağın itici kuvveti, ve soğuşun da buna mukabelesi. Fakat, eğer, ruh kelimesile, ilm ve hayr sahibi Allaha, mükemmel ve ulvî olduğuna inandığımız fikrî ve ahlâkî hükümün elle tutulmaz özünü anlıyorsak, o zaman, Hadisin de söylediği gibi, insan Allahın şeklinde yaratılmıştır, ve bu şekilde, o da, fikrî ve ahlâkî bir tabiatı sahiptir, neticesini çıkarabiliriz. Fakat, insanın kendi tabiatına mukabil, eski filozofların da teyit ettikleri gibi, başka bir cephesi daha vardır: akli tarafın karşılığı olarak, hayvanî ruh. İnsanların birbirlerine getirdikleri sefalet, bu ikisi arasındaki mücadeleden doğmaktadır.

İnsanın, Allahla olan münasebeti fikrinde görülen bu ayrılık günaha karşı takınılan tavırda da kendisini göstermektedir. Gayriihiyarî günahı ayrı olarak, - ki dar mânada, bu hiç bir şekilde günah değildir, zira daha önceden bir niyet yoktur. - İslâmiyette, günah, ya ahlâka, veya ibadet veya cemiyet kanununa karşı bir itaatsizlikten ibarettir. Yahudi sistemi gibi, Şeriat ta, hayatın bütün kısımlarında itaat edilmesi gereken bir düsturdur. İtaatsizlik cezasını göreceğ, itaat de mükâfatlandırılacaktır. Yani, eğer bir sure, her gün iki yüz defa kıraat edilirse, adamın, borçlu olmadığı takdirde, elli senelik günahı affedilecektir. Tabiatile, bu, İslâmiyetin, bütün olarak hususiyetini teşkil etmez, fakat, tespit ettikleri hadislerde, Sahiheyne, tarafından da desteklenmiştir. Günah, ilk ve son olarak, bir düsturun ihlâlidir. Diğer taraftan, Hristiyan teolojisinde, günah, Allahın sevgisine bir tecavüzdür. Bu Suffilerin de tasvip ettikleri bir görüştür.

Şimdi, eğer, İslâmiyet, bir düstura itaatten ibaretse, ona itaatsizlik eden bir insanın vaziyeti ne olacaktır? Bir kere müslüman olan, hep Müslümandır mı diyeceğiz, yoksa onu, müminlerin cemaatından ihraç mı edeceğiz? Bu, Peygamberin ölümünü takip eden senelerde, hararetle münakaşa edilmiş bir meseledir. Ciddî günah işleyenlerin hepsini tekfir ve bunları müslüman olarak tanımayı reddeden, kuvvetli ve an'anece bir hareket mevcuttu; halbuki, aksi istikamete giden ve kelime şahadet getiren herhangi bir kimsenin, cennete girebileceğini söyleyen bir başka gurup vardı. Bu so-

nuncusu, tesir itibarile, an'anevi İslâmiyetin vaziyetidir: Halâs için, sadece iman kâfidir, fakat, imanı olmak, iyi amelden kendini çekmek için hiç bir sebep teşkil etmez. Mâmafih, büyük günahkârın, Allahın merhametine bırakıldığı söylendiği zaman, bir ikaz sedası yükseldi. Hakikî dinin kalpte bulunduğunu ve Allahın rızasını kazanmanın, insanın esas vazifesi olduğunu gören Müslümanlar daima mevcutsa da, insan., itikadın bir cümlesinden daha öteye götürmeyen bir formülü mırıldanmak, ve sonra, kendisinin, en kötü şeylere karşı sigorta edilmiş olduğunu hissetmek doktrini hiç şüphe yok ki, bir topluluğun ahlâkî vicdanını tehlikeye sokar ve ayrıca, bu inancı paylaşmayanlara karşı üstün bir tavır takınaya da teşvik eder.

Sure 4.110 da derin bir ifade vardır: «Her kim ki bir kötülük yapar ve kendi nefesine zulmederse, ve sonra da Allah'tan mağfiret dilerse, Allahı gafur ve rahim bulur.» Kötülük işlemekten, burada kendine fenalık yapma, olarak bhasedilmektedir. Bu ifadeyi tefsir etmenin bir çok yolları vardır, fakat tabîî olanı, kötülük işlemekle, bir insanın kendi hakikî tabiatına fenalık yapması, olsa gerek. Muhtemel olarak, Nedamet, Allahın mağfireti için ibadette, zimnen ifade edilmiştir. Fakat, Kuranda, insanın, Allahın mağfiretinden emin olamayacağına dair bir ikaz vardır: «Allah istediğini affeder ve istediğini azaba sokar.» Öyleyse, bu hayatî noktada, insan kendi zihninde nasıl huzura kavuşabilir? Cevabı Hadiste verilmiştir; Allaha ve resulüne imanın itiraf edilmesi kâfidir.

Kat'î bir kader mefhumu dolayısıyla, insan, İslâmiyette, hiç bir şefaata doktrini olamayacağını ümit etse gerek. Mutezile bu fikri toptan reddettiler, ve Abu Davud'un Sunan'ı, bunların tedrislerine uygun bir rivayeti muhafaza eder. Bir Bedevi kendi kabilesi menfaatına yağmur yağdırması için, resul'den, Allaha yalvarmasını istedi. Resul: Allahın yaratıklarından hiç birisi için şefaata dilemeğe müsaade edilmediği cevabını verdi. Allah, bu gibi şeylerin üstüne yükselmiştir. Mutezile insan bir kere cehenne girince, oradan kurtuluş olmadığını iddia ettiler. Diğer taraftan, Abu Hanife'nin Vasiyyesi, imanın mevzuları arasına, Peygamber'in şefaatinin de dahil eder. Bunun kader doktrininin sertliğine mahsuben, ileri sürülmüş olması mümkündür. Kur'an bütünü itibarile şefaata muarızdır. Meselâ sure 2, âyet 45 der: «Öyle bir güne karşı korununuz ki, o gün, hiç bir nefis diğer bir nefsin günahını üzerine alamaz, ve orada hiç bir kimsenin şefaati kabul edilmez; ne bir fidye alınır, ne de onların yardımına koşulur.» Bununla beraber, ahiret gününde, bütün müslümanların hattâ ağır günah işlemiş olanların bile, Peygamberin şefaatinin faydalanacakları, hadislerle teyid edilmektedir.

İslâmiyetin büyük teologlarının sonuncusu olan al-Gazzali'nin, Allah ve insan arasındaki münâsebet hususundaki mütalâası Hristiyanlık görüşüne, diğer Arab müelliflerinden daha fazla, yakın gelmektedir. En büyük eseri olan İhya'nın dördüncü cildinde, insanın Allah'a karşı ve Allah'ın da insan için olan sevgisi meselesini ele alır. Allah'a karşı sevginin, insanın erişebileceği en yüksek şey olduğunu, ve bunun bütün beşerî faziletleri nihâf olarak ihtiva eden, bütün insan gayretlerinin zirvesi olduğunu söylemekle söze başlar. Gazzali bu iddiasının, bir hayli muhalefetle karşılanacağını biliyordu. - ki bu hususa yukarıda temas edilmişti. - Zira bir çok âlimler, böyle bir ifade de hakikat payı bulunabileceğini inkâr ettiler. Ve Allâha karşı bir sevginin imkânsız olduğunu ve bunun olsa olsa Allâh'ın emirlerine itaatın başka bir ifadesi olabileceğini söylediler. Burada maneviyata dayanan bir dinin derunî realitelerine muhalif, kanunî bir nizam rejimine dayanan formalistlerin aksülâmelini görmekteyiz. Gazzali, düşüncelerine Kur'an'ın beşinci sure, 59, âyet «O, (Allâh) onları, ve onlar da Onu seviyor» ve 2. Sure, 160. âyetteki «Allahı aşırı derecede sevenler» ifadelerine dayanan beyan eder. Sevginin tabiatını, şartlarını ve Allahı sevmenin nasıl mümkün olduğunu izah eder. Aşk, der, güzel olan ve seyredene zevk veren şeyleri müdrük ve bu gibi şeylere derunî bir meyil duyan kimselere has bir vasıftır. Şurası aşikârdır ki beş hasse vasıtasile duyulan bir haz, duygular vasıtasile kavranamayan Allâha karşı sevgiye tatbik olunamaz. Gazzali, buradan da marîfet, nur, veya kalb dediği, altıncı bir his kaziyesi çıkarıyor. Fakat bu üç kelimeden hiç biri, bu hissi tam olarak izah edemez. Derunî hads harici idrakten daha kuvvetlidir. Ve güzellik, yalnız zevahiri gören gözden ziyade, akıl vasıtasile daha kuvvetle hissedilir. Netice itibarile kalbin hissettiği asil ve ilâhî şeyler, beş hassenin iktidarı haricindedir. Gazzâlî ilâve eder: «Bize lû-

tuf lar yağdır an birisini sevmemiz tabiidir.» Gazzalî'nin bu düşüncesi «Onu seviyoruz, çünkü önce O bizi sevdi» kelimeler ile ifade edilmiştir.

Gazzalîyi, kendi tezi için fikrî bir mesnet bulmağa çalış an ve karakteristik olan metodu içerisinde takip etmemize ihtiyaç yoktur. İnsanlarda, «Aşk, meydana getirir», dediği sebepleri, hülâsa etmemiz kâfi gelecektir. Bir insan, kendi benliğini, mükemmelliğini, ve beka'sını sever; refahına yardım eden herşeyi sever; insanlığın velinimetini sever; maddî veya manevî, güzel olan herşeyi sever; ve nihayet kendis ile samimî bir bağılılığı ve münasebeti bulunan kimseyi sever. Burada olduğu gibi, Allah, aşkın merkezi olunca, bütün bu sebepler bir arada toplanır, ve insanın, Allaha olan sevgisinin, diğ er bütün sevgileri geçmesi lâzımdır, zira, Allah, ibadetimizin, yegâne hakikî mevzuudur. Bu sebeple, ilâve eder ki, Allaha, cezalandırılmak korkusu ile veya mükâfatlandırılmak gayesi ile ibadet etmek, aşka lâyık olmamak demektir. Bu derisini desteklemek için de, İncilde bulunmayan bir sözü, İsa'nın ağzından nakleder.

Gazzâlî devam ederek, benzer şeylerin birbirlerini çektiğini, ve bütün mahlûkların kendi cinslerle münasebetdar olmağa meylettiklerini ileri sürer. Şimdiye kadar olan muhakeme doğ ruysa, o halde, Allahla insan arasında, fiilen mevcut olması gereken bir münasebeti nasıl kurabiliriz?. Allahı, insan şeklinde telâkki eden anthropomorphist (müşebbiheca) fikirler nazarı itibare alınmamalıdır. Allahın şekli veya cismi yoktur. İnsanla Allah arasındaki münasebet, bir kısmı kitaplarda izah edilen, diğ erleri ise, esrar perdesi arkasında saklı kalan, o derunî ve ruhî hususiyetlerde bulunsa gerek. İnsan, Efendisine, Allahın, bize taklit etmemizi emrettiği, bilgi, lütufkârlık, nezâket, iyilik ve merhamet gibi sıfatları, taklit etmek suretile yaklaşır. Bütün bu vasıflar, insanı, Allah'a mekân hususunda değı l, fakat karakterce yaklaştırır. Gazzâlî, Allah ile insan arasındaki yakınlığı, Sure 15, ayet 29 a, istinat ettirmektedir. «Onu tamamlayınca, ona, kendi ruhumdan üfledim.» ve bu yüzden, Allah, melekleri, insanın önünde secde ettirmiştir. İnsanın, Allaha olan benzeyişine, diğ er bir ima, sure 38, ayet 25 te mevcuttur. Allah, burada derki «Seni dünya üstünde bir halife kıldık.» Eğer, aralarında bir rabita olmasaydı, Âdem, Allahın mümessili olamazdı. Şu hadis te, buna eklenmelidir. «Allah, Âdemi, kendi suretinde yarattı.» Bu rabıtaya dair, hadiste, diğ er bir ima daha mevcuttur. Allah, Musaya dedi ki: «Hasta idim ve sen ziyaretime gelmedin», Musa cevap verdi: «Nasıl olur bu, ya rab». Allah dedi ki «Fılınca kulum hastaydı, ve sen onu ziyarete gitmedin, gitseydin, beni de onunla bulurdun». Bu, İncil'in dediklerine, aynen yapılmış olan bir iktibas derecesinde benzerlik arz eder.

Bundan sonra gelen parça, daha ziyade, mistik teoloji mevzuuna aittir ve sade-dimizin dışında kalmaktadır. Fakat, Gazzâlî, Allahla insan arasındaki münasebetin diğ er tarafına geçerek, Allahın insanı sevdiği hususunu teyit etmek üzere, Kurandan ve Hadisten parçalar toplar. Bunun delilini de, Allahın kullarını manevî kıymetlerle bezemesi ve kendisini insanın idrakinden saklıyan perdeyi kaldırması suretinde, Allahın vahyinde görür. Hristiyan müellifler, bütün bu hususta Müslümanlara mutabakat gösterirler, fakat, tabii olarak, insana karşı, ilâhî aşkın en ulvî misalinin, İsa'nın ölümü olduğunu iddia ederler.

Konuşmayı, şahsî bir mütalâa ile sona erdirmeme herhalde müsaade edersiniz. En yüksek ehemmiyeti haiz bir mevzu üzerinde, size hitap etme imtiyazı, benim için büyük bir zevk teşkil etti. Şunu söylemek istiyorum ki, fikrimce, dinde, münazaayı sona erdirmenin tam sırasıdır. İnanç veya teamüllerin kurulmuş oldukları zaman ve mekânı göstermek, ve muhtemel kaynaklarına işaret etmek meşru bir şeydir; keza, netice itibar ile, diğ er vesikalar gibi, tarihî araştırmanın ham maddesinden başka bir şey olmayan, dinî vesikaların salâhiyetini sorguya çekmek te meşru bir harekettir. Fakat eskilerin âdeti olduğu üzere, başkalarının inançlarına hücum etmek meşru sayılmaz, ve diğ er bir sistem hakkında, akıllıca bir tenkidin yapılmasından önce gereken bilgiye pek az kimse sahiptir. İslâmiyet, ve Hristiyanlığın bahis mevzuu olduğu kısımlarda, geniş mikyasta bir mutabakatın mevcut olduğunu gördük. Son merhalede, bir dinin kıymetini tâyinde kıstas, onun meydana çıkardığı insan tipidir. Halihazırda ihtiyaç duyulan şey, diğ erlerinin fikirlerine nazikâne bir hürmet, ve din hususunda, tam bir serbesliktir.

Sözlerimin sonu olarak diyeceğim şudur:

İnsanlığın yaratıcısı ve idame ettiricisi olan tek Allaha inanan; düşüncesi kalp-

lerimizi kelimelerle ifade edilemeyecek bir saadette dolduran o ulvî ve mükemmel varlığa tapan biz Hristiyanlar ve Müslümanlar, bizi ayırmaktan ziyade birleştirmekte olan MÜVEHHİTLER KARDEŞLİĞİ RUHUNU RUHUNU GELİŞTİRMEK yolunda en büyük itina

SORULAR VE CEVAPLAR

1) Sual: Kütüb-ü mukaddese fikrinizce zamanının mahsulü ve mahlûk olduğuna göre münevver hristiyanlarca kendi kitaplarında Allahın sözü olarak takdis edilecek neler kalıyor?

Cevap: Size izah etmeğe çalıştığım gibi biz vah'yi, peygamberlik derecesine yükselen büyük insanlara verilmiş bir şey olarak kabul ediyoruz; yoksa bir kitabın dikte edilmesi olarak değil. Bu suretle her peygamber kendi nesline hitap eder ve getirdiği tebliğ umumiyet itibariyle Allah'tan gelmiştir, fakat teferruat itibariyle değil; çünkü bir insan sade kendi lisanı vasıtasıyla konuşabilir.

2) Sual: İslâm, hristiyan ve sair teistik dinlerin hayat mücadelelerinde müşterek hattı hareketleri olabileceğini tesbit yolunda bir teşebbüs var mıdır? Bunların dışında Budizm gibi dinlerin mensuplarıyla de temas yapılmakta mıdır?

Cevap: Ben bu sualle şunun kastedildiğini zannediyorum: Vahdaniyetçi dinlerin düşmanı Allahsız olan komünizmdir. Geçmişte Yahudiler ve Müslümanlar işbirliği için yapılan davetleri kabul etmişlerdi. Fakat bildiğime göre pek az temas temin edilmiştir. Budistlere karşı bir yakınlaşma hatırlıyamıyorum. Terbiyede müşterek gayret ve Allahsızlığa karşı muayyen usullerle yapılması gereken propaganda Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslümanlar tarafından çok arzu edilen bir şey olsa gerek.

3) Sual: Dünyanın yarısı Allah fikrini reddeden materyalistler olduğuna dair sözünüz komünist memleketlerde ahalinin hepsini toptan Allahsız telâkki etmek esasına dayanmıyor mu? Halbuki diğer taraftan bu memleketlerde dine inananlar nüfuslarının en az % 80'ini teşkil ettiği iddia ediliyor.

Cevap: Evvelâ komünist idaresindeki halkı kastediyorum. Eğer hakikaten halkın % 80'ini iman sahibi ise çok memnun kalacağım. Fakat son birkaç sene zarfında sadece birkaç müslüman hacce gidebilmiştir. Sonra her ne kadar şimdi biraz müsamaha gösteriliyorsa da hristiyan kiliseleri senelerce kapalı kaldı.

4) Sual: Hristiyan rivayetlerinin tenkidinde rehber olacak bir metodoloji kitabı var mıdır? Şayet yoksa bu gibi metodolojiyi bütün dini vesika ve rivayetlerin tenkidinde kullanılabilir umumi bir rehber vücuda getirmek yolunda Garp teologları muhittinde bir teklif yapmak mümkün olmaz mı?

Cevap: Bu hususta birçok kitaplar vardır. Bildiklerimin içinde en iyisi Charles Core'nin *Belief in God* isimindeki kitabıdır. Fen adamlarının filozofların, tabiiyatçıların vahdaniyetçiliğe olan itirazları ile bunlara verilen cevapları bu yoldaki çalışmaların usulüne dair malûmatı ihtiva eder. Rivayetlerin tenkidi ise umumiyetle tarihi metinlere ait tetkiklerle ilgilidir. Bu tenkidin prensipleri bariz olarak hangi din tetkik edilirse edilsin aynidir. Görülecektir ki her üç vahdaniyet şeklinde din de tamamıyla aynı güçlüklerle karşı karşıyadır.

5) Sual: İbn İshâq gibi Vaqîdî'nin dahi Peygamberin hayatını öğrenmek hususunda medar olamayacakları Zeyn'el-din el İraqî, Hatib Bağdadî ve Ebu İshâq İbn Nedim gibilerin eserlerinde vuzuhla anlatılmıştır. Peygamberin hayatı için rivayetleri tesbit olunan hâdis kitaplarını ele almak, siyer ve magazî kitaplarını daha fazla ihtiyatla kullanmak yerinde olmaz mı?

Cevap: İbn Nedim ve Hatib Bağdadî, İbn İshâq ve Vaqîdî'den sonra yaşamışlardır. Bu sebeple onların fikirleri bu iki kaynağı tenkit bakımından büyük ehemmiyeti haiz değildir. Halbuki biz İbn İshâq ve İbn Hişam'ın talebelerinin mütalâalarını biliyoruz ki isimlerini zikrettim. Garpli âlimler Peygamber'in hayatı hususunda ilk ve en ehemmiyetli kaynağın Kur'an olduğunda müttetikirler. Ravileri tesbit olunan hâdisler Peygamberin hayatının bütün tefarruatın cevap vermemektedir, o boşluğu hâdiseleri sıra halinde anlatan siyer ve magazi kitapları dolduruyorlar. Bunların hataları varsa bu da tenkit usulü ile meydana çıkarılır.

6) Sual: Emevî'lerin İslâm hukukunun teşekkülü yolundaki tesirleri meselesinde sizinle Profesör Schacht'ın düşünceleri arasında ne gibi fark vardır?

Cevap: Bu farklar teferrüata aittir. Meselâ Schacht'ın Sire'de bulunan hukukî hâdislerin uydurulmuş olduklarına dair fikirlerini kabul etmiyorum. Bilâkis bunların tarihî olduklarına inanıyorum. Diğer bazı fikir ayrılıklarını mektebimizin Bülletenlerinde neşrettiğim tenkitte anlatmışımdır. Dr. Schacht'ın esas kaziyeleri Şafii'den ve diğerlerinden alınma vesikalarla o kadar kuvvetlenmiştir ki bunu kabul etmemek elde değildir.

7) Sual: Lut gölü kenarında bulunan tomarların en eskilerinin hangi senelere ait olacağını zannediyorsunuz? Ve bu tomarlara ait en yeni eser nedir?

Cevap: Bu hususta ben İngiltere ve Amerika'daki Ahdiatikçilerle hem fikirim. Yani en eski olarak kabul olunan Eş'ya kitabı (yani Tevratın bu kısmı)nın tomarları Milâddan önce 150 senesine ait olduğu fikrindeyim. Diğer kısımları ise daha sonraki zamana ait. En yeni tetkik olarak Prof. H. H. Rowley'in The Dead Sea Scrolls nam eserini ve Fransız Prof. Dupont Sommer'in Rowley'in kitabına ait La Revue Biblique'de neşrettiği tenkidi yazılarını zikredebilirim.

8) Sual(1): Hıristiyan ve Müslüman mukaddes kitaplarından, bunları zamanlarının mahsulü, yani mahlûk kabul ederek, muasır ilme uydurmak icabederse bunlarda Allahın sözü olarak neler kalacaktır? Bu kitaplara zamanın ve muhitin mahsulü olarak geçen fani, yanlış veyahut hurafî unsurların hakikî ve edebî olanlarını kim ayırarak? Dinî konsül ve sinodlar mı?; fakat onlardan eskiden olduğu gibi bugün dahi hiç bir netice beklenemez. Luther, Abdülvahhab, Abduh ve saire gibi islâhatçılar mı?; onları da herkes kabul etmez. Bütün teistik dinler için müşterek bir derd olduğundan bu hususta bir hristiyan âlim sıfasıyla fikrinizi öğrenmek isterdik.

Cevap: Allahın insanlara hitap etmek için peygamberlere ilham verdiğiğine inandığım için demeliyim, ki Allahın vahy ile bildirdiği sözlerinde hakikî ve ebedî olan unsurlar: Allahın haliku'lkül, âdil, rahman ve rahim olduğuna dair talimatlar, insanı Allaha uyarak yaşamak için yarattığına, Allaha imtisali ona ibadet ve amel yoluyla tahakkuk ettirerek bu dünya saadetini bulacağına ve öldükten sonra da bizzat Allahın huzuruna ermekle ebedî saadete kavuşacağına dair irşadlardır. Konferanslarımda peygamberlerin talimatlarına, muasır münevver insanların derhal gözüne çarpacak olan bazı hurafatın ve zamanlarının mahsulü olan bazı unsurların sızdığına işcret ettim; fakat Allah her bendesine akıl ve irade hürriyeti vermiş olduğundan, dinde ulvî ve ebedî talimatı zaman mahsulü olarak bu dinî kitaplara sızan unsurları ayırd edebilmek, neye inanmak ve neye inanmamak icabettiğini öğrenmek için din ulemâsı ve sinodlar gibi haricî otoritelere muhtaç değildir. Her ne kadar sinodların ve büyük din âlimlerinin rehberliği uzunluk ve kısalık itibarıyla farklı olan zamanlar için işe yararmışsa da, hakikat İsâ'nın «eğer birisi Allahın iradesini yerine getirmek isterse mü'menibihleri bizzat kendisi öğrenmelidir» dediği gibi insanın kendi içtihadındadır. Hristiyanlık gibi, Kur'anın gösterdiği veçhiyle Müslümanlık ta, mes'uliyeti ancak insanın kendisine yükletir.

9) Sual: Teistik dinlerin muasır bilgiye uymıyan tarafları temizlense dahi İsâ'nın velâdeti ve Muhammed için de vukuu tevatürle ve muhtelif şahidlerin müşterek ifadeleriyle sabit bazı mucizeleri kalamaz mı? Hristiyanlık için bu varid ise, İslâm için de varid sayılamaz mı? İslâm ve hristiyan âlimleri arasında zaman icabı yaklaşma bahis mevzuu olunca her iki taraf için nâzik olan meseleleri kenârda bırakmak daha münasip olmaz mı?

Cevap: Mucizeleri münakaşa etmeyi tarihî delilleri inceleyip mukayese edilebilecek sahalara inhisar ettirmek yerinde olacağına dair fikirlerinize iştirak ediyorsam da, Arap rivayetlerindeki mucizelerin sure 17, ayet 92 ve müteakip ayetlerde ve sure 13, ayet 27 de söylenenlerle tezat teşkil ettiğini(2) hissetmekten kendimi alamıyorum.

(1) 8-16 sualler konferanslar esnasında İngilizceye tercüme edilerek Profesöre verilemediğinden bu sualler ona sonradan gönderilmiş ve cevapları yazılı olarak gelmiştir.

(2) Profesör bu sözleri ile Ra'd süresinde ayet 27 müşriklerin Peygamberden Musanın asası, Salih Peygamberin devesi gibi mucizeler göstermek salâhiyeti kendisine Allah tarafından verilmediğine dair sözlerine cevaben «Ey Muhammed sen onlara» Allah istediğini yolundan şaşırır, ve kendisine dönenleri de hak yola irşad eder «diye cevap ver» denildiği ve İsra suresinde 92 - 97 de yine Müşriklerin Peygamberden mucize talep etmelerine karşı onun «ben

10) Soru: İslâmiyeti mânevîyattan mahrum, müminlerden yalnız teslimiyet isteyen bir polis dini olduğu fikrinde misiniz? İslâm ile Hristiyanlık arasında ancak mutasavvifler tarafından bir köprü kurulduğunu iddia ediyorsanız burada ilminizin akidenize tâbi kaldığını kabul etmek gerekmez mi? Birsüre yahut duayı devamlı olarak okumayı tergiş mealinde söylenen sözlerden Müslümanların bir formülü 250 defa tekrarlamakla 50 senelik günahlarından kurtulacaklarına inandıklarını söylemek doğru olmasa gerek. Hristiyanların «kurtuluş» (salvation) ihtiyaçları Müslümanlarda da vardır, yalnız bu derunî ihtiyaç başka yollarla tatmin ediliyor; her şeyden önce «akraba ve fakirlere yardım» kültürü, öşür ve zekâtla bu kurtuluşun elde edileceğine inanılır. Kur'an 70 kadar yerde necât yolu olarak namaz (salat)dan sonra ikinci olarak ancak «zekât»ı göstermiştir. Teslimiyet prensibi en çok teokratik idare devirlerinde hâkim bir vaziyet almışsa da bu bizim camiamıza zabt-u rabt vermiş, bu yüzden biz meselâ komünizme karşı sizin hristiyan camiasına nisbetle daha büyük bir iç güvenle karşı koyabiliyoruz. Bunda da bize bütün tarihimizde namazdan sonraki en büyük kurtuluş yolumuz olan «zekât», -yani servetin hususî ellerde toplanmamasına sebep olacak bir şekilde fukaraya mecburî yardım - zahîr olmuştur. Siz de bugün gün geçtikçe artan gelir vergilerinizle bu gayeye doğru yürümeaktesiniz. Konferanslarınızda bu husustara hiç temas etmediniz.

Cevap: Müslümanlığın bir polis dini olduğunu söylemediğim gibi onun böyle bir din olduğuna inandığım da yoktur. Ben Müslümanlığın ruhi tarafını inkâr etmedim, çünkü o şüphe edilmeyecek bir hakikattir. Bir surenin her gün 250 defa tekrarı ile 50 senelik günahların temizleneceğine dair sözler de benim sözlerim değil, o apostolique bir hadîs'te söylenen sözdür. Bilâkis ben bir kül olarak İslâmiyet için formalizmin bir karakteristik vasıf olmadığını söyledim ve şahsen tanıdığım Müslümanlar için dahi bunu böyle bir tipik vasıf olmadığını bilirim. Eğer siz (yani soru sahibi) a) bu hadîsin ancak bir sure'nin okunmasını teşvik maksadıyla rivayet edildiğini, b) ve benim Müslümanların bu hadîsi inandıklarını söylerken haklı olmadığını söylüyor ve bu hadîsin mevzu (uydurma) olduğuna hükmediyorsanız, bu halde ben de sizinle aynı fikirdeyim.

Zekât hususunda bir şey söylemedim. Zira İslâmiyetin ahlâkî talimatı ve tatbikatı hakkında değil, teolojisi üzerinde konferanslar vermek üzere davet edildim. Aynı sebepten dolayıdır, ki İslâmiyetin diğer iki esası olan hac ile ramazan orucu hakkında da bir şey söylemedim.

11) Soru: Dinlerin kıymetini takdir için en iyi kıstasın bu dinlerin yarattığı insan tipi olduğunu pek yerinde olarak söylediniz. Acaba hristiyan ve islâm dinlerinin yarattıkları insan tipi ne gibi kıymet arzeder?

Cevap: Buna cevabı İsâ'nın İncilde anlatılan hayatı ile Muhammedin Sire'sinde anlatılan hayatında bulabilirsiniz, ki bunların hayat ve şemâline uymak isteyenler üzerinde İncil ile Sire'de tavsif edilen hayatın tesiri vardır.

12) Soru: Arzulanan suallerin dördüncüsünde Hristiyan ve İslâm teolojilerini gayelerine kısa bir yoldan ulaştırabilecek bir metodoloji yok mudur? denilmiştir. Bunun için tarih metodu kâfi gelmez. Zikrettiğiniz kitap ancak din felsefesine bir medhal intibahını veriyor. Biz, şayet böyle bir metodoloji rehberi yoksa, bunu vücuda getirilmesi zarurî olduğuna garpli teologların dikkatini çekmek yerinde olmaz mı demiştik.

Cevap: O halde en iyi ve bu maksada en uygun eser J. Windrow Sweetman'ın *İslâm and Christian Teology* nam eseri olacağını zannedirim. Bu eser her iki dinin teolojik fikirlerinin bir izah ve tefsirini ihtiva eder. Bu eserin şimdiye kadar iki

ancak resul olan beşerden başka bir şey değilim», «yer yüzünde melekler yaşasaydı onlara da Allah peygamber olarak ancak bir meleki gönderirdi» diye cevap vererek mucize göstermek kendi işi olmadığını beyan eylesini, fakat Arap ananeleri serapa mucize ve harikalarla dolu olduğunu anlatmıştır. Maksadı Muhammed Peygamber kendisinin sadece Allahdan vahy alan bir beşer olduğunu anlatmak için çok uğraşan bir radikal düşünceli şahsiyet olduğu halde onun mensup bulunduğu muhit'in medenî seviyesinin pek aşağı olduğunu ve bir mürşidden ancak mucize ve sihribazlık talep ettiklerini, böyle bir muhitin düşünceleri tabiatıyla dinî rivayetlere aksetmiş olacağını ortaya koymaktır, ki şifâhen de söylemişti.

cildi intişar etmiş olup üçüncüsü de yakında çıkacaktır. Teoloji metoduna ait umumî fikirler bilhassa Charles Core'in *The Construction of Belief*'inde bulunur.

13) Sual: Dünyanın 6 günde yaratılışı hususunda Kur'an'ın dünya yaratılmadan önceki zamanın arzun 24 saatlik günü ile ölçülmiyeceğine işaret etmek üzere «mikdarı 50000 sene olan günlerde» (fi yavmin kâna miqdâruhu xamsına alfe sana) dediğinden bu mesele hususunda İslâmiyetin vaziyeti Hristiyanlığınkına nisbetle daha müsait olduğunu kabul etmez misiniz?. Herhalde Kur'anın ifadesi kâinatın 300000 senede yaratıldığını söylemek olmadığını, bu zamanın bizim bilğimizle ölçülmiyeceğini ifade etmek istendiğini söyleyen müfessirlerden haberiniz var mı?

Cevap: Binlerce milyon sene gibi geniş zaman mefhumunu 50000 sene ile ifade eylemenin bu zamanı 24 saatlik bir gün ile ifade etmekten daha isabetli olacağını zannetmem ve eskilerin 24 saatlik bir gün derken bundan bu kadar kısa bir zamanı kasdetmediklerini söyleyen müfessirler de benim üzerimde fazla kuvvetli bir tesir icra etmemektedirler.

14) Sual: Kur'anda gramer yanlışlıkları bulunduğuna dair iddianızı izah eder misiniz?.

Cevap: Kur'anda tesbit edilen gramer hataları şunlardır:

Taha suresi, ayet 63: *قَالُوا إِن هَذَا لَسِحْرَانِ يُرِيدَانِ الْحُ*

Ma'ide suresi ayet 79: *إِن الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِقُونَ وَالنَّصَارَى*

Fussilat suresi ayet 11: *قُلْنَا آتَيْنَا طَائِعِينَ*

Yunus suresi ayet 23: *حَتَّى إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلِكِ وَجَرْنِ مِمَّنْ رَمَحَ طَيْبَةَ (العدل عن ضمير المتخاطب الى ضمير الغائب)*

15) Sual: Beş vakit namaz meselesine dair sözlerinizin de izah edilmesini isteriz.

Cevap: Kur'anda namazların vakitleri meselesi ile ilgili ayetler şunlardır:

Hud suresi, ayet 116: *وَأَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفَى النَّهَارِ وَزُلْفَا مِنْ اللَّيْلِ*

İsra suresi, ayet 80: *وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لَدُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ ... وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ (من قبل*

الفجر وحين تضعون ثيابكم من الظهيرة ومن بعد صلوة المشاء)

Baqara suresi, ayet 239: *حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوَسْطَى*

Bu ayetlerden beş vakit çıkmamaktadır. Bazı hadîslerde namazın beş vakit olduğu Mirac hadîsesiyle bağlanarak günde 50 vakit olacağı söylenen namazın 5 e indirilmesi hakkında Musa Peygamberin müdahalesi bu Mirac rivayetlerinde zikredilir. Diğer hadîslerde Cebrailin namaz kılmak için yüzünü günde beş defa yere koyduğu söylenmiştir. Namaz vakitleri Kur'anda kesin bir surette beş olarak tesbit edilmiş olsaydı böyle hadîslerin rivayetine hacet kalmazdı. Bu mesele için bak *İslâm Ansiklopedisi*'nde «salât» maddesi.

16) Sual: Eş'arîler Allahın sıfatı zatından ayırır diyorlar, dediniz, bunda bir yanlışlık olmasın?.

Cevap: Aş'arînin Allahın sıfatlarının zatine ilâveten ayrıca mevcut olduğunu söylememde yanlışlık yoktur. Bu husus Aş'arînin İstanbulda iki cild olarak neşrolunan *Maqâlât al-İslâmiyyîn va İxtilâf al-musallîn* kitabında sarahatle ve mufassalen izah edilmiştir (bk. c. II, s. 483-582), o bu hususta muhtelif mezheplerle de münakaşa ettmiştir (birinci cildinde). Al-Şahrîstânî *Nihâyat al-İqdâm fi 'ilm 'l-kalâm*'ında şöyle yazıyor: Aş'arîlerden Sifatîye'ler ve eski müctehidler (selefler) Allahın her şeyi bilgi ile tanıdığını, kuvvetle qadir olduğunu, hayât'la yaşadığını, işitme hissi ile işittiğini, görme hassası ile gördüğünü, irade ile dilediğini, bildiğimiz baqâ ile bâqî olduğunu, söz ile konuştuğunu söylerler. Onlara göre bu sıfatlar Allahın zatına ekli olarak mevcuttur. Bunlar Allahın ebedî ve zatında ezelden mevcut sıfatları olarak tanıtılır. Azududdîn İcî (ed. Soerensen, s. 29) ve al-Cuvaynî dede aynı sözleri söylerler:

Bu konferansların muhitimizde uyandırdığı geniş alâka karşısında bana da bir kaç söz söylemek icabettir.

وقلت الصفاتية من الاشعرية والسلف ان البارئ تعالى عالم بعلوم قادر بقدرته على حياة جميع بسمع بصير بصير

مرید باءادة متکلم بکلام باق ببقاء . وهذه الصفات زائدة على ذاته سبحانه وهي صفات موجودة ازلية ومعان

قائمة بذاته .

Prof. Z. U. TOGAN

Fakültemizde teessüs etmekte olan İslâm ilimleri üzerindeki çalışmaların, biri tedris, diğeri tetkik olmak üzere, iki cephesiolacaktır. İslâm ilimleri tedrisi bir «İslâm Tetkikleri kürsüsüne» ait bir vazife olacaktır. Bunda, İlahiyat Fakültesinde olduğu gibi, elbette milletimizin mensup olduğu mezhebe göre tedrisat yapılacaktır. Yani sünnî ve hanefî. Bu kürsünün idaresi ve tedrisat ile İslâmî ilimlerde, tefsir, hadîs, kelâm, İslâm tarihi ve İslâm milletlerinin asrı hazır gibi sahalarda ihtisas sahibi olan zevat tavzif edilecektir. Fakat İslâm tetkikine gelince o, Fakültemizin tasavvuruna göre, tedrisatla uğraşmayan ve sırf araştırma ile meşgul olan bir enstitünün işi olacaktır. Bu enstitü din ve mezhep farkları ile el ayağı bağlanmamış serbest araştırma müessesesi olacaktır. Bunda başka dinlere mensup âlimler ve yahut benim gibi başka ilim şubelerine, tarihe ve saireye mensup zevat çalışacaktır. Bu enstitünün Türkten başka gayri müslimlerden de mütihassis âzaları olacaktır. Burada, belki yalnız dinimize değil, umumiyetle dine inanmayan âlimler de konuşma yapabileceklerdir. Nasıl ki, meselâ felsefe şubesine konferans için çağırılan zevattan Allaha inanıp inanmadığı sorulmazsa, ilim olarak İslâm Tetkikinde de böyle olacaktır. Şimdi biz geçen defa arzettiğim gibi İslâm âlemindeki mümtaz âlimleri çağırarak niyetindeyiz. Fakat garplilerden de İslâm tetkiki ile uğraşan âlimler çağırılacaktır. Garpli âlimlerden öğrenmek istediğimiz: dinimizi ve ona ait meseleleri onlardan öğrenmek, onlarla bu hususlarda münakaşa etmek değil; sadece bu âlimlerin İslâm tetkiki yolunda kendi memleketlerinde ve Üniversitelerinde nasıl ve hangi metodlarla İslâm tetkikinin hangi sahalarda üzerinde çalıştıklarını öğrenmek ve neşriyat plânları ve çalışma metodları üzerinde konuşmak. Onların dinimizin ayrı meseleleri, teferruatı hakkında vukuflarının derinliği ne kadardır, bu mesele bizi fazla ilgilendirmez, onunla kendi Üniversiteleri ilgilenir. Biz ancak meselenin umumî prensipleri üzerinde duracağız. Konferansa dâvet edilecek zevatla konferanslarının mevzuu hakkında da bir haberleşme yapılıyor. Londra Üniversitesinde İslâm Tetkikleri ile uğraşan misafirimiz Prof. Guillaume ile bu yolda temaslarımız olmuştur. Biz, inanan bir hristiyan olan Prof. Guillaume'dan İslâm ve Hristiyan tradisyonunun tetkik metodlarına, kendisinin yakından meşgul olduğu ilk İslâm zamanı ve Peygamberin hayatını öğrenmekte medar olan kaynaklar üzerindeki çalışmaların neticelerini; ve daha mühim olarak *Kütübü Mukaddese'yi zamanlarının mahsulü bilen münevver hristiyanların ve kiliseye yakın âlimlerin bu fikri dinleri ile nasıl telif ettiğine; İslâm ve hristiyan teolojilerinin mukayesesine ait fikirlerini öğrenmek istedik. Bu hususlarda kendisinden aldığımız malûmat bizi tatmin etmiştir. Hülâsası şudur:*

1) İngilterenin merkezî Şark Mektebinde İslâm Tetkikleri hristiyan teolojisine ait tetkikata muvazi olarak, bilhassa Mutezile, Şehristanî ve Saint Thomas'ı karşılaştırmak yolunda yapıyormuş; Nasıl ki Amerika'da Chikago Üniversitesinde bu nevi mukayeseli İslâm ve Hristiyan teoloji araştırmaları Gazzâlî ile St. Symeon, ve Niketas Stethatos'ın mukayesesi esasında yapılmaktadır. Eskiden tatbik olunan din apologisi tamamıyla geride bırakılarak teistik dinler arasında müşterek cihetlerin aranmasına ehemmiyet veriliyormuş.

2) Gerek İslâm ve gerek Hristiyan dini tetkiklerini muasır ilmi araştırmalar ışığında, mukaddes kitapları zamanlarının mahsulü ve mahlûk eserler sıfatıyla ele alarak yapmak ve bunlardan edebî kıymeti haiz olan esas kısımlarını zamanlarının kültür seviyesini aksettiren unsurlardan ayıklamak yolu takip ediliyor. Bizde bizzat Kur'an muhkemi, müteşabihten ayırmış ve muhkemleri «ümmül kitap» diye adlandırmış olduğu gibi Kur'an'ın mahlûk ve yahut gayri mahlûk olması meselesi de İslâm tarihinde fikrî inkişafın zirvesini teşkil eden Me'mun devrinin ilmi münakaşa mevzularını teşkil etmiş olduğu malûmdur ve zamanımızda Mısır'da dahi bu istikamette araştırmalar yapan âlimlerin müslüman münevverlerinin zübdesini teşkil etmekte olduğunu müşahede etmekteyiz. Bu yüzden garpli âlimlerin kendi dinlerine tatbiken yaptıkları bu usul bize hiç yabancı gelmez. Profesör Guillaume mukaddes kitapları böyle modern insanları düşünmesine uygun bir şekilde anlamının milletlerarasında anlaşılması yayılması ve katilesmesi için artık sinodlara ve reformatörlere ihtiyaç kalmamış olduğunu, bunu her hür ve münevver insanın böyle anlayacağını, yani irade hürriyetine dayanarak sağlam muhakemenin kendisi bu meselelerin kendiliğinden halledilmesine, yayılmasına sebep olacağını da kendi kanaati olarak anlatılar.

3) Peygamberimizin hayatına ve İslâm dinine ait tetkikat da eskisi gibi Peygamberi samimî olmıyan birisi göstermek ve İslâmiyetin orijinalitesini inkâr etmek yolundan sıyrılarak, Peygamberi mucizelere ihtiyacı olmıyan, hakikî insanî hayatı daha büyük ehemmiyeti haiz olan büyük bir din müessisi olarak tetkik ediyorlarmış. Kur'anda «Allah'ın adaleti» meselesine ait kayıtları Hristiyan - İslâm apolojisinde mutad olan «tezad» iddialarının, bütün bu kayıtlar toptan ele alınırken, sakit olduğu keyfiyeti kabul olunuyormuş.

4) Peygamberin hayatını öğrenme yolundaki tetkikat İbn İshaq ve Vaqîdî gibi ilk kaynakları ilmî tenkide tâbi tutmak, bu kaynakların bize kadar gelmeden zayıf olan asıllarını bizzat gören ve istifade eden âlimlerin bütün nakilleriyle birlikte tetkik ederek, bunların şekli- asililerini tesbit etmek ve hâdiselerle de mukayese yaparak tenkidî neşrilerini vücade getirmek yolu tutuluyor. Bütün bu işler sona erdirilinceye kadar Peygamberin hayatına dair Garpte yazılan eserlerin ciddiyetini şüphe altına almak ve Peygamberin hakikî hayatını ancak müstakbel tetkikat neticesinde tam aydınlanacağını kabul etmek esasları tutuluyormuş.

5) Teistik dinleri birbirine bilhassa zaman icabı yaklaştırmak tecrübeleri varsa da hi Profesör Guillaume bunların ibâdet ve içtimâî umdeler hususunda gittikçe ayrılmakta olduklarını yaklaşımlarını en mümkün sahâsı olan akîde ve felsefe babında da bu hususa ait mütalâalar Mutezilelik ve Tasavvuf gibi İslâm âleminde hayat sahnesinden çekilmiş ve yahut çekilmekte olan fikir cereyanlarına dayandırıldığından bu sahada da yaklaşmanın müşkülâtı baki kalmış oluyor. Mamafih bütün dinî tetkikleri modern ilim ışığı altında yapmak temayülü aradaki farkları gün geçtikçe hükümsüz bırakacağına dair bir kanaat hasıl olmaktadır. İslâmiyette, Kur'anda Allaha nisbetle insana ruh üfleme, insanı yeryüzünde kendisine hâlife yapmak ve melâyikeyi insana secde ettirmek gibi sözler hristiyanlıkta inkişaf ettirdikleri insandaki ulvî vasıfların terbiyesine dair inançlarla bir araya getirilmektir. Nasıl ki Almanya'da İslâm tetkikleri ile meşgul olan zevat da bu bakımdan «fütüvvet» mevzuuna ehemmiyet vermektedirler. Yani Hristiyan ve İslâm arasındaki yaklaşma fikri ve bunu elde etmek için yapılan tecrübeler her iki dinin teolojisinin tam can damarları üzerine yapılmaktadır.

6) Kütüb-ü mukaddeseyi hurafattan ayrı anlamak işinin İslâm için de varit olduğunu düşünceleri İslâmiyete Hristiyan âlimlerin evvelce telâkki ettikleri gibi, olduğu yerde donup kalmış hayata intibak istidadından mahrum bir din nazariyle bakmanın artık tarihe karışmış veyahut karışmakta olduğunu gösteriyor.

7) İslâm hukuku tarihi yolunda İngiltere'de yapılmakta olan araştırmaların bilhassa Emevî'ler devrindeki teammülleri öğrenmek yolunda yürüdüğü görülmektedir. İngiltere'de bu mevzu üzerinde çalışan Schacht'ın Emevî hukuku üzerinde Roma hukukunun tesiri üzerinde durmakta; Prof. Guillaume da bu Emevî'ler devrindeki teammülleri ciddiyetle öğrenmeyi Üniversitemize tavsiye etmektedir. İslâm hukukunun orijinallığı onun daha evvelki kültürlerden istifade ettiğini inkâr etmeyi icab ettirmez Bu cihetten Profesörün izhar ettiği temennileri memnuniyetle kabul ederiz. Çünkü bizde Emevî devri hakkındaki yanlış düşünceler bu devrin kültür hayatını ve fikriyatını ciddi olarak öğrenmeye mâni olmuştur.

8) Tasavvufa İslâmın maneviyat tarafını zenginleştiren bir orijinal felsefe nazariyle bakılması bilhassa Gazzâlî üzerinde durulması da memnuniyet vericidir. Chikagolu müsteşrik Von Grunebaum'ın geçen sene Mainz şehrinde toplanan İslâm tetkikçileri kongresinde söylenenler de Prof. Guillaume'inkinin hemen hemen aynıdır.

9) Profesöre İslâmiyette zaten mevcut olan Allah sevgisi prensibinin ancak teokratizm devirlerinde körleşmiş olduğunu, şimdi, bilhassa bizde dinle devlet birbirinden ayrılınca İslâmiyetin Mekke devrindeki safiyetine döneceğini, Allah sevgisi fikrinin hristiyanlık ve islâm için tek umumî bir prensip olduğunu İslâmların bilhassa son zamanlardaki ideoloji mücadelelerinde dinlerinin, hristiyanlığa nisbeten, daha büyük bir hayatî kıymeti haiz olduğu kanaatine geldiklerini, yani komünizmle mücadelede İslâm dininin temin ettiği zaftı raptı bilhassa sınıflar arasında doğurulmak istenilen münâfereti önleyici hususiyetleri haiz olduğunu hatırlatmak isterim. Müslümanlarda maneviyatı besleyen bir felsefî cereyan sıfatıyla tasavvufun tarikat teşkilâtlarına kat'iyen muhtaç olmadan daha kuvvetli yaşayabileceğini gösteren emarelerden biri sıfatıyla Mesnevî'nin yeni harflerle neşrinin mazhar olduğu muvaffakiyeti eski harflerle neşrin-

den hiç te eksik olmadığını da ayrıca zikretmek ve umumiyetle İslâm tetkiklerini İslâm âlemindeki son zaman hayat inkişafı şartları içinde devam ettirmenin bütün İslâm tetkiki müesseseleri için zarurî olduğunu da burada kaydetmek yerinde olur. Bu hususa riayet eden her müsteşrikin şimdiki Rusya'daki İslâmların hacce gitmediklerinden değil ancak gidemediklerinden bahsedeceği tabiidir.

Profesöre tevcih olunan sorular kırkı geçmiştir. Bunların mütedahil olanlarını bir araya getirdik ve tasnif ettik. Bu konferansların fikir sahiplerimiz arasında bu kadar ilgi uyandırdığı bizi sevindirmiştir. Her gelecek âlimin, ister müslim, ister gayrimüslim olsun fikirlerini hiçbir müdahale ve tazyik görmeden serbest söyleyebileceğine dair tam bir kanaat sahibi olarak memleketimizden ayrılacağından eminim. Profesör Guillaume'a İngiltere'de ve umumiyetle Garpte İslâm tetkikatı sahasında yapılmakta olan mesainin neticelerine dair verdiği geniş malûmattan dolayı teşekkürlerimi arz ederim.

In the name of our Faculty and particularly in the name of our Institute, I should like to express our thanks to Prof. Guillaume for his lecture series, from which we have so greatly profited.

There has unfortunately been insufficient time to translate all this more than forty questions addressed to the speaker from the floor both yesterday and today. It has thus been impossible for Prof. Guillaume to answer these questions from the rostrum. I would suggest instead that Prof. Guillaume answer these questions in written form and then send on to us. The answers to the to the questions will be published as an appendix to the lectures.

Prof Guillaume, I should now like to wish you a pleasant journey home, in the name of the entire assembled audience.